

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Ҳ. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚУЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

С. ҲАСАНОВ

БОБИРНИНГ
„АРУЗ РИСОЛАСИ“
АСАРИ

ТОШКЕНТ

1981

Ушбу китобчада Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган «Аруз рисоласи» асари Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган нусха асосида тадқиқ этилади. Бобирнинг ўзбек ва умум аруз назариясини ривожлантиришдаги хизматлари очиб берилади.

Асар илмий ходимлар, аспирантлар ҳамда олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига, шунингдек, ўзбек классик адабиёти билан қизиқувчи китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори
ҲАМИД СУЛАЙМОН

Тақризчилар:
филология фанлари доктори М. ҚОДИРОВА;
филология фанлари кандидати Е. ИСҲОҚОВ

70202—1574
X $\frac{\text{М } 355 \text{ (04)—81}}{\text{—81}}$ 113—81

4603010000

© Ўзбекистон «Фан» нашриёти, 1981 й.

КИРИШ

Заҳириддин Муҳаммад Бобир шахсияти ва унинг илмий-адабий меросини ўрганишга бўлган қизиқиш шоирнинг ҳаётлигидаёқ уйғонган эди. Ҳозир эса Бобир ижоди чет эл, айниқса, ~~совет~~ олимларининг самарали меҳнатлари туфайли юзага чиқа бошлади¹. Унинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга бўлган қизиқишнинг бу каби кенг кўламга айланиши Бобир асарларининг илмий ва амалий аҳамияти билан албатта боғлиқдир.

Бобир ўзининг 47 йиллик умри мобайнида икки девон тузди, «Мубайъан», «Рисола-йи волидия» номли шеърӣ асарлар яратди, жаҳонга шуҳрати кетган «Бобирнома»ни ёзди, «Хатт-и бобирӣ» деб номланган янги алфавитни тузди, аруз, қофия, музика ва ҳарбий ишга оид рисолалари билан илмга маълум ҳисса қўшди. Афсуски, Бобирнинг қофия, музика ва ҳарбий ишга оид рисолалари тақдири ҳанузга қадар номаълум бўлиб келмоқда.

Бобирнинг илмий-назарӣ асарлари орасида айниқса «Аруз рисоласи» ўзбек ва бошқа туркий халқлар

¹ Самойлович А. Собрание стихотворений Бабура. Петроград, 1917; Бобир. Бобирнома. Тошкент, 1960; Бабурнаме. Записки Бабура. Ташкент, 1958; Бобир. Танланган асарлар. Тошкент, 1958; Бабур. Избранные произведения. Ташкент, 1959; Азимжанова С. Индийский диван Бабура. Ташкент, 1966; Шербак А. М. Сочинение Бабура об арузе. «Народы Азии и Африки». 1969, № 5; Сулаймонов Х. С. Бобирнома миниатюралари. Тошкент, 1972; Жамолов С. О художественных особенностях «Бабурнаме». Ташкент, 1961; Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат. Тошкент, 1972; Шербак А. М. Бобирнинг аруз ҳақидаги рисоласи ва унинг Навоӣ ижодини ўрганишдаги аҳамияти. Адабий мерос (тўплам). 2-сон, Тошкент, 1971; Захир ад-дин Мухаммад Бабур. Трактат об арузе. Вступительная статья и указатели И. В. Стеблевой, М., 1972; J. Leiden and W. Erskine. Memoirs of Zehir-ed-din Mahammad *Baber*, London, 1826 ва бошқалар.

шеърят назариясини ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди.

Аруз илми ўзбек ва Ўрта Осиёдаги бошқа қардош халқлар адабиётлари тарихида катта роль ўйнаб келган²⁻³.

Маълумки, араб ва форс-тожик арузи ҳамда шеърӣ санъатлар ҳақида бир қатор рисола, йирик асарлар яратилган. Ибн Ҳожибнинг «Илм ул-аруз», Воҳид Табризийнинг «Жамъ-и мухтасар», Шамсиддин Муҳаммад ар-Розийнинг «Алмуъжам фи маъойири ашъор ила-жам», Хожа Насириддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор», Мир Шамс ад-дин Деҳлавийнинг «Ҳадоийқ ул-балого», Сайфийнинг арузга оид рисолалари араб, форс-тожик аруз фанига салмоқли ҳисса қўшди⁴.

Сўнгги йилларда совет арузшунослари ўрта аср олимларининг аруз илмига оид асарларини ўрганиш ва нашр қилдириш борасида улкан ишларни амалга ошироқдалар⁵.

2-3 Бу илмнинг номи ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзилар Макка шаҳрининг бошқа исми **Аруз** бўлганидан унга исбат бериб Аруз дейилганини айтишса, бошқа бир гуруҳ олимлар уни **водий** номи билан боғлайдилар. Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарида бу илмнинг **аруз** деб юритилиши ҳақида турли фикрлар борлигини қайд этиб, уларнинг биттасини баён қилиш билан кифояланади. Бу илмнинг асосчиси араб олими Ҳалил ибн Аҳмаднинг яшаш жойига яқин бир водийда Аруз деган бир қишлоқ бўлган экан. Шу қишлоқ араблари уй безаб, сотишга қўйишар экан. Араблар уйни **байт** дейишар экан. Шеърларни аруз фанининг ўлчовига солиб ўлчашганидек, ўша уйларни (байтларни) ҳам безаб баҳога солиб ўлчаб кўрилар экан. Шу туфайли бу илм ҳам **аруз** номи билан машҳур бўлиб кетибди (С. Ҳ). (**Қаранг:** Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 137-бет).

⁴ **Қаранг:** Баҳром Сирус. Арузи тоҷики. Душанбе, 1963; Акрем Джаъфар. Особенности азербайджанской поэтической метрики аруза. М., 1960.

⁵ Самойлович А. Собрания стихотворений императора Бабура. Петроград, 1917; R. R. Fitrat. Aruz hagrada. Тошкент, 1936; Мирзаев С. Навоий арузи. Тошкент, 1948; Сирус Б. Арузи тоҷики. Душанбе, 1963; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Танқидий текст, тайёрловчи Иззат Султонов, Тошкент, 1949; Джаъфар Акрем. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. Баку, 1968; Вахиди Табризи. Жамъи мухтасар. Перевод и примечания А. Е. Бертельса. М., 1959; Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI века. М., 1971; Шомухамедов Ш. М. Форс-тожик арузи. Тошкент, 1970; Талабов Э. Араб арузи. Тошкент, 1977; Хамраев М. Очерки теории тюркского стиха. Алмата, 1969; Бобир. Мухтасар. Тошкент, 1971; Бабура. Трактат об арузе. М., 1972; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. Тошкент, 1972.

Аруз Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалгач, бу шеърийят назариясини қабул қилувчи ҳар бир халқ уни ўз она тили қонун-қоидаларига мослашга ҳаракат қилди. Натижада форс-тожик арузи, озарбайжон арузи, ўзбек арузи номи билан миллий тиллар фонетикасига асосланган арузлар шакллана бошлади.

Кўп асрлик ўзбек поэзиясининг араб, форс-тожик арузи тажрибаларини чуқур ўрганиб, унинг қонун-қоидаларини ўзида мужассамлантирган мукамал асар яратиш Навоий ва Бобир яшаган даврларнинг энг зарур эҳтиёжларидан бири эди. Бу масъулиятли ва шаарафли вазифа буюк Навоий зиммасига тушди. У араб ва форс-тожик арузларини чуқур билган ҳолда, ўзбек поэзияси шаклларини тил хусусиятлари билан қиёсий тадқиқ қилиб қилди ва ўзбек арузи фанига доир биринчи бўлиб «Мезон ул-авзон» асарини яратди. Бунда шоир аруз фанининг айрим соҳаларига доир фикрлар ва арузга яқин халқ шеърий формаларидан *чанги, туюғ, қўшиқ, муҳаббатнома, мустазод, арузворий* кабилар ҳақида ўзининг қимматли назарий фикрларини баён қилди⁶.

Бобирнинг шеърийят назариясига оид яратган «Аруз рисоласи» асари эса Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асаридан сўнг ўзбек арузи ҳақида ёзилган иккинчи йирик рисола бўлди.

Алишер Навоий асос солган ўзбек арузи фанининг қонун-қоидаларини янада мукаммаллаштириш, араб, форс-тожик халқлари поэзияси назарияси ҳақида яратилган асарлар қаторидан ўрин олиши мумкин бўлган назарий, илмий жиҳатдан асосланган бир йирик, фундаментал иш бунёд қилиш замонасининг пешқадам олими ва ҳассос шоири Заҳириддин Муҳаммад Бобир зиммасига тушди. У Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асари билан бирга, араб арузи асосларини, форс-тожик адабиёти намояндлари Рашидиддин Ватвот, Насириддин Тусий, Шамсиддин Муҳаммад ар-Розий, Сайфий Бухорий ва бошқаларнинг аруз, шеърий санъатлар ҳақида рисолаларини синчиклаб ўрганди.

Бобир салафлари орттирган бой тажриба ва эришган ютуқлар асосида бу назариянинг асосларидан, бошқа халқлар сингари, туркий халқларнинг ҳам баҳра-

⁶ Алишер Навоий. Асарлар. Тошкент, 1967, 14-том, 179-бет.

манд бўлишини истади. У Навоий асос солган бу фан соҳасини мукаммал асар яратиб ривожлантирди.

Бобирнинг аруз илмига оид махсус рисола ёзгани ҳақидаги дастлабки маълумотлар «Бобирнома» асарининг 933/1526 йил воқеаларида учрайди:

«Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилинму дей,
Қаду ҳадду сочу белнинму дей?

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди»⁷.

Рисола ҳақидаги бошқа бир маълумотни «Бобирнома» қўлёзмасининг котиби асарга қилган иловасида хабар қилади:

«Ва ул подшоҳ(нинг) аруз ва қофияға ҳам (оид) рисолалари бор ва ул жумладин «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин-кўп яхши тасниф қилибтурлар»⁸.

Котибнинг сўзларидан биз аруз рисоласидан ташқари Бобир илми қофияга оид ҳам асар яратганлигидан хабардор бўламиз.

«Аруз рисоласи» ҳақидаги бошқа янги бир маълумотни Бобурийлар хонадонига мансуб бўлган, XVIII аср ҳинд, форс-тожик ва ўзбек адабий жараёнини ривожлантиришда ўзига хос ҳисса қўшган шоир, олим ва моҳир таржимон Мирза Али Бахт Азфарий (1760—1819) ҳаёти ва ижодини ўрганиш орқали юзага чиқардик⁹.

Азфарий ўзбек адабиёти тарихи ва унинг йирик вакиллари ҳаёти ва ижоди билан яқиндан таниш бўлган. У ўзбек адабиётининг энг йирик ва машҳур намояндлари Навоий ва Бобир ижодларини чуқур ўрганган, уларнинг асарларидан руҳланиб китоблар яратганлигини унинг адабий мероси мисолида яққол кўриш мумкин. Азфарий фаннинг турли соҳаларига оид 15 дан ортиқ асар яратган. Бу асарлар ўзбек адабиётини ривожлантиришда ва унинг муносиб вакилларини Ҳиндистонда тарғиб қилишда алоҳида ўрин тутади.

Азфарий туркий, форс ва урду тилларида ёзган шеърларидан иборат уч девон тузган, «Воқоот-и Азфа-

⁷ Бобирнома. Тошкент, 1960, 401-бет.

⁸ Уша асар, 461-бет.

⁹ Agravicand Persian Carnatic by Md. Yousof Kокan, Madras, 1974, 246-бет.

рий», «Савониҳот-и Азфарий» номли тарихий-биографик асарлар яратган, «Фавод ал-мубтада», «Фарҳанг-и Азфарий», «Мезон-и туркий», «Нисоб-и туркий-и чигатой», «Рисола-йи қабрия» каби тилшуносликка оид китоблар ёзган. Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарларини форс тилига таржима қилган.

Азфарий Бобир арузини ҳам назм, ҳам наср йўли билан форс тилига ағдарган. «Аруззода» деб номланган бу таржималарнинг иккита қўлёзма нусхаси мавжуд. Улар Ҳиндистон қўлёзма фондларида сақланиб келмоқда.

Насрда ёзилган қўлёзма нусхасида Азфарий таржима ҳақида қуйидагини хабар қилади¹⁰:

بنا بر این کتاب عروض ترکی ایشانرا منتخب نموده بفارسی ترجمه کردم
که گو فرزند خانه پدر چیزی بردارد دزدش پندارند و عیب نه انگارند

Мазмуни: Бинобарин, унинг «Аруз-и туркий» китобидан мунтахаб қилиб форс тилига таржима қилдим, фарзанд ўз отасининг уйдан бирор нарса олганда уни ўғри ҳисоблайдилар, лекин айб қилмайдилар.

Мадрас Давлат Шарқ қўлёзмалари кутубхонасида сақланаётган, 1836 йилда Маҳмудали Саид валади Ҳофиз Муҳийиддин Ҳусайн томонидан кўчирилган бошқа қўлёзма нусха эса шеърӣ таржимадан иборат.

Асарнинг муқаддимасида «Аруззода»нинг яратилиш сабаби ва тарихи ҳақида қуйидаги маълумот берилади:

رو بروی همه شفیق و الیف
دیدم این نسخه از عروض جو سر
بد دران علم شعر خوش بنظام
بنده بد بهره یاب در ترکی
سازم از موجزات کم ویرا
نیز در فهم لفظ فرس آید
عروضزاده لفظ فارسی کردم
ای همین مختصر پسند یدم
در خود آن عروضزاده نهاد

بعد بر گو تو باعث تالیف
که ز تالیف حضرت بابر
خواندم اورا بفکر و غور تمام
لیک بود آن کتاب در ترکی
خواستم فارسی کنم ویرا
تا ملامت ازو نیفزاید
آنچه بد مطلبم بر آوردم
ز آن همه انتخاب بگرفتم
نام این نسخه ضعیف نهاد

¹⁰ Уша қўлёзма, 246-бет.

Мазмуни: Энди меҳрибонлар ва дўстлар олдида (китоб— С. Ҳ.) ёзишининг сабабини айтгин. Ҳазрат Бобир асарларидан сирли арузининг ушбу нусхасини кўрдим. Уни бутун фикрим билан берилиб ўқидим. Унда яхши тартиб билан ёзилган шеър илми бор эди. Лекин у китоб туркийда эди. Камина туркийдан баҳраманд эдим. Ундан малоллик келмасин ҳамда форслар учун тушунарли бўлсин учун уни форсчалаштиришни ва қисқартиришни истадим. Мақсадимда бор нарсани амалга оширдим ва форс тилига таржима қилдим. Ундан ҳамма керагини танлаб олдим ва шу хилда мухтасар бўлишини маъқул кўрдим. Бу нусханинг номини камина шунга мослаб «Аруззода» деб қўйдим.

Шубҳасиз «Аруззода» асарининг автори Азфарий аруз назарияси масалаларини яхши билганлиги учун бу муҳим ва хайрли ишга қўл урган. Таржима муқаддимасида эслатилишига кўра, Азфарий Бобир арузининг мўътабар қўлёзма нусхасидан фойдаланганга ўхшайди. Таржима учун Мадрасдаги шахсий қўлёзмалар фондида, Париж Миллий кутубхонасида ёки Эронда сақланиб келаётган Бобирнинг «Аруз рисоласи» қўлёзма нусхалари асос бўлган бўлиши мумкин.

Азфарий ўз таржимасини Бобир «Аруз рисоласи»нинг фарзанди (عروضزاده), яъни «Аруззода» деб атайти. Бу билан Азфарий Бобирга ва «Аруз рисоласи»га бўлган чуқур ҳурмати ва алоҳида эътиборини билдирмоқчи бўлади. У Бобир «Аруз рисоласи»нинг туркий тилда ёзилганлигини таъкидлайди. Уни форс тилига ағдариш, янада кенг жамоат доирасига ҳавола қилиш, ундан Ҳиндистондаги илм ҳамда ижод аҳлининг баҳраманд бўлиши демакдир. Ана шу тарихий мақсадларни амалга оширишни Азфарий ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган.

Азфарийнинг мазкур асарларини алоҳида ўрганиш Бобир ижодининг бизга ҳали равшан бўлмаган томонларини очишда ва Ҳиндистонда ижод қилган ўзбек адабиётининг бошқа вакилларини аниқлашда муҳим манба ролини ўйнаши табиийдир.

Бобир рисоласининг Париж қўлёзмаси турли сабабларга кўра илм аҳлига, айниқса ўзбек адабиётшуносларига маълум эмас эди.

«Аруз рисоласи»нинг қўлёзмаси ҳақида аниқ маълумот Е. Блоше каталогидида берилган¹¹.

1968 йили йирик навойшунос олим Ҳ. С. Сулаймонов Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига тайёргарлик кўриш муносабати билан Англия ва Францияга қилган илмий сафари натижасида Е. Блоше каталогидида кўрсатилган Бобирнинг 1308 рақами остида Париж миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхаси билан танишиб чиқди ва унинг микрофильмини Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи фондига олиб келди¹².

1968 йилда Бобирнинг мазкур рисоласи ҳақида В. И. Аслоновнинг мақоласи босилиб чиқди¹³.

1969 йилда А. М. Шчербак «Бобирнинг аруз рисоласи ҳақида» номли мақоласини чоп қилдирди¹⁴. Шчербак мақоласида рисоланинг мазмуни ҳам баён қилинган.

1971 йили А. М. Шчербакнинг «Адабий мерос» тўпламининг 2-сонидида «Бобирнинг аруз ҳақидаги рисоласи ва унинг Навоий ижодини ўрганишдаги аҳамияти» номли мақоласи чоп этилди.

Турк олими Фуод Кўпрулузоданинг «Турк тили ва адабиёти ҳақидаги тадқиқотлар» китобига кирган мақоласида Бобир рисоласининг қўлёзмаси Париж миллий кутубхонасида сақланаётганлиги 1934 йилдаёқ хабар қилинган¹⁵.

1969 йили уйғур адабиётшуноси М. Ҳамраевнинг «Турк шеърини назарияси асослари» китоби босилиб чиқди¹⁶. Шу китобга Бобир рисоласининг уйғур графикасидаги транслитерацияси қисқача илоза қилинган. М. Ҳамраев мазкур китобда Бобирга мансуб аруз ҳақида ёзилган рисоланинг бошқа бир қўлёзма нусхаси шарқий Туркистоннинг Кучар шаҳрида сақланаётганлигини маълум қилади¹⁷.

¹¹ Blochet E. Catalogue de la collection de manuscrits orientaux-arabes, persans et turcs formée par M. Cn. Sehefer, Paris, 1900.

¹² Бу асарнинг микрофильми Ленинграддаги Шарқшунослик институтида ҳам бор эканлиги кейинги вақтларда маълум бўлди.

¹³ Аслонов В. И. Проблемы тюркоязычного стихосложения в отечественной литературе последних лет. «Вопросы языкознания», № 1, М., 1968.

¹⁴ Шчербак А. М. Народы Азии и Африки, № 5, 1969.

¹⁵ Шчербак А. М. Народы Азии и Африки, № 5, 1969.

¹⁶ Ҳамраев М. Очерки теории тюркского стиха. Алма-Ата, 1969.

¹⁷ Уша асар, 235-бет.

Бобир рисоласи қўлёзмасининг 931/1524 йили кўчирилган мўтабар нусхасининг Эрондаги «Салтанат» кутубхонасида сақланаётганлигини аниқладик¹⁸.

Совет матбуотида Бобирнинг бу асари ҳақидаги дастлабки маълумотлар Мақсуд Шайхзоданинг «Қўшиқлар ҳақида» мақоласида эслатилади¹⁹.

1973 йили шоирнинг рафиқаси Сокинахоним Адабиёт музейининг ўзбек совет ёзувчилари архиви фондига Мақсуд Шайхзоданинг 30 дан ортиқ қўлёзма дафтларини топширди²⁰. Булар ичида айниқса 8 та дафтardan иборат «Алишер Навоий лирикаси» мавзуидаги докторлик диссертацияси учун тўпланган бой ва қимматли материаллар алоҳида аҳамият касб этади.

1964 йилнинг 14 май куни Мақсуд Шайхзода Москвадаги В. И. Ленин кутубхонасида турк олими Ф. Купрулузода асарининг «Турк классик адабиётида хусусий назм шакллари» бобини кўздан кечириётиб Заҳириддин Бобирнинг Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган «Аруз рисоласи» асари тавсифини учратади²¹. Бу рисолаи Фуод Купрулузода Париж Миллий кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари каталоги билан танишаётган вақтда тасодифан аниқлайди. Бу ҳақда у шундай дейди²²: «Бобиршоҳнинг шахси ва асарлари илм оламида эскитдан бери назар, диққатни жалб этиб келмоқда. У ҳақда жуда кўп иш қилинган, масалан: Денисон Росс, Бевередж, Самойлович каби олимларнинг асарлари. Бобирнинг арузга оид асари бу кунга қадар тамомила мажҳул бўлиб келмоқда. 1923 йили Париж Миллий кутубхонасининг қўлёзмалар каталогида муаллифи номаълум, чиғатой тилидаги бир аруз рисоласи борлигини кўрдим. Турк назм шаклларига оид баъзи маълумотларни топиш умиди билан асарни текшириб чиқсам у Бобиршоҳга мансуб эканлигини кўрдим. Ҳожи Самарқандий томонидан 940 ҳижрий йили кўчирилган экан».

Бу маълумотлардан сўнг Мақсуд Шайхзода «Совет Ўзбекистони» газетасида босилиб чиққан мақоласида

¹⁸ *İslâm tetkikleri enstitüsü*, İstanbul, 1960, cild III, 153-ber.

¹⁹ Шайхзода М. «Ўзбекистон маданияти», 1964 йил 4 июль.

²⁰ УзССР ФАнинг Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти. Ўзбек совет ёзувчилари архиви, 5-фонд.

²¹ УзССР ФАнинг Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти. Ўзбек совет ёзувчилари архиви. 5-фонд, 5-дафтар, 157-бет

²² Уша архив, 163-бет.

Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари қўлёзмасининг 940 ҳижрий йилида Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган нусхасини тасодифий бир воқеа билан маълум бўлганини ва тафсилотини кейинчалик хабар қилажагини эълон қилган эди. Бобирнинг катта аҳамиятга молик бу йирик асари ҳақида мукамал ва чуқур илмий иш ёзиш орзусида бўлган Мақсуд Шайхзода ўз ниятларини амалга ошира олмай бевақт оламдан кўз юмди.

В. И. Аслонов, А. М. Шчербак, И. В. Стеблева, М. Ҳамраевлар ўзларининг мақола ва махсус нашрларини адабиётшунослик тарихини ўрганишда ва ўзбек классик поэзияси тадқиқоти учун бениҳоя муҳим ва совет поэзиясида ҳам алоҳида аҳамият касб этаётган Бобирнинг аруз рисоласини илмга ва кенг жамоатчиликка тақдим этишга бағишладилар.

1971 йили Бобирнинг «Аруз рисоласи» проф. Ҳ. С. Сулаймоновнинг Францияга қилган сафари натижасида келтирилган микрофильм асосида факсимиле равишда ҳозирги ўзбек графикасидаги транслитерацияси билан нашрдан чиқди²³. Рисолани нашр қилдиришда эришилган ютуқлар ва йўл қўйилган кам-кўстлар ҳақида ўз вақтида маҳаллий матбуот саҳифаларида қатор мақолалар эълон қилинди.

1972 йили туркшунос олима И. В. Стеблева томонидан «Аруз ҳақида рисола» номи билан ушбу асарнинг факсимилеси ҳам чоп этилди²⁴.

1972 йили яна И. В. Стеблеванинг М. Ҳамраевнинг турк шеърятини назарияси асосларига бағишлаб нашр эттирган китобига ёзган тақризи эълон этилди²⁵.

М. Гаффорова ва Э. Муҳамедовларнинг «Бобирнинг нодир рисоласи»²⁶ номли ахбороти, Ҳ. Исматуллаевнинг «Бобирнинг аруз рисоласи»²⁷ номли мақоласи, Эргаш Рустамовнинг муаллиф нашри ҳақидаги тақризи эълон қилинди²⁸. Шунингдек, тожикистонлик Р. Му-сулмонқуловнинг «Ҳажрий» таҳаллуси Бобир не?»²⁹

²³ Б о б и р. Мухтасар. Тошкент, 1971.

²⁴ Б а б у р. Трактат об арузе. М., 1972.

²⁵ С т е б л е в а И. В., Х а м р а е в М. Очерки теории тюркского стиха. Алма-Ата, «Народы Азии и Африки», 1971, № 2.

²⁶ «Тошкент ҳақиқати», 1972 йил 6 июнь.

²⁷ «Ўзбекистон маданияти», 1972 йил 30 июнь.

²⁸ «Шарқ юлдузи», 1972, 9-сон.

²⁹ «Маориф ва маданият», 1973 йил 11 январь.

номли мақоласи чоп этилди. Мақола автори Бобир «Ҳажрий» тахаллуси билан ҳам шеър ёзган бўлса керак, деган тезисни илгари суради.

Ва ниҳоят Ё. Исҳоқовнинг «Бобирнинг арузга доир рисоласи адабиётшунослар баҳсида»³⁰ номли мақоласи эълон қилинди.

Автор матбуотда эълон қилинган ана шу танқидий мулоҳазаларни эътиборга олган ҳолда Бобирнинг аруз илмига оид яратган асарини қайта нашрга тайёрлаш ишига киришди.

Бобирнинг бу рисоласи ўзбек адабиёти тарихи китобида «Муфассал» номи билан эслатилади³¹.

Баъзи манбалар шу масалага аниқлик киритишга ёрдам беради. Асарнинг номи ҳақида уч манбага суянган ҳолда фикр юритамиз. Бири рисоланing ўзи, иккинчиси яқинда Ҳиндистон экспедицияси натижасида қўлга киритилган Азфарийнинг «Аруззода» асари ва ниҳоят Бобир девонининг Рампур нусхаси:

Девон ва рисолада³²: «Аруз итмомидин икки-уч йил сўнг...» «Аруззода»да³³: «Бинобарин китоби «Аруз-и туркий» эшонро мунтахаб намуда бафорсий таржима қардам». Мазмуни: унинг туркий тилидаги «Аруз» китобидан мунтахаб қилиб форс тилига таржима қилдим. (С. Ҳ.). Азфарийнинг яна бир бошқа шеърий таржима нусхасида³⁴: «...Ки зи таълифи хазрати Бобир, Дидам ин нуха аз «Аруз» чу сир». Мазмуни: «Ҳазрат Бобир асарларидан сирли «Аруз»нинг ушбу нусхасини кўрдим». (С. Ҳ.).

Демак юқоридаги манбаларга асосланган ҳолда, Бобирнинг бу асарини «Аруз рисоласи» деб номланиши маъқулроқ бўлади.

Филология фанлари кандидати В. Раҳмонов «Мухтасар қачон ёзилган?»³⁵ сарлавҳали мақоласида Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари 1527 йилда ёзилган, деган хулосага келади.

³⁰ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 6-сон.

³¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965, 637-бет.

³² Азимжанова С. Индийский диван Бабура. Ташкент, 1966. Илованинг охириги бети; Бобир. Мухтасар. Тошкент, 1971, 26-бет.

³³ Уша архив, 246-бет.

³⁴ Мадрас Давлат Шарқ қўлёзмалари кутубхонаси, инв. № 698.

³⁵ «Ўзбекистон маданияти», 1973 йил 8 июнь.

Ушбу рисоланинг ёзилиш тарихини аниқлашда асарнинг ўзидан келтирилган қуйидаги парча асосий ва ягона манба бўлиб хизмат қилади.

«Аруз итмомидин икки-уч йил сўнг, Ҳиндистон фатҳининг сўнгги йили, Санбал сариға борур фурсатда, бир мутатаввал байт ўн олти рукн билан айтилиб эди»³⁶.

Мазмуни: Бобир аруз рисоласини Ҳиндистон фатҳ қилинадиган йилдан икки-уч йил илгари ёзган экан.

Ҳиндистоннинг фатҳи 1526 йил бўладиган бўлса, рисола, рус шарқшуноси И. В. Стеблева таъкидлаганидек, 1523—1525 йилларда тугалланган бўлиб чиқади. Яна ҳам аниқроғи, Ё. Исҳоқов кўрсатганидек, 1524—1525 йилларда ёзилган.

Заҳририддин Муҳаммад Бобирнинг бу асари кўп йиллик меҳнат самарасидир. У рисола учун фактик материалларни ёшлигиданоқ тўплаб борган. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, «Бобирнома»нинг 1525 йил воқеаларида Бобир «Аруз рисоласи» учун Алишер Навоий девонидан байт ва ғазалларни баҳр ва вазнлар тартиби билан танлашни тугатганини эслатади: «Одина кун и ойнинг йигирма учиди Алишербекнинг тўрт девонидан бухур ва авзон тартиби била ғазаллар ва абётким, интихоб қилинадур эди, итмомиға етди»³⁷.

Шунинг учун ҳам Бобир бу рисола, В. Раҳмонов айтганидек, бир йилда, яъни 1527 йилда, олимона фикрлар юритиш учун осойишта шароит туғилганидагина ёза олган, деб мулоҳаза юритиш мутлақо янглишдир. Чунки унинг деярли бутун умри жанг ва курашларда ўтган. Бобир асарларининг аксарияти уруш, саргардонлик ва қийинчилик шароитларида ижод қилинганлиги «Бобирнома»дан бизга маълум.

Бобирнинг ижодига хос хусусиятлардан яна бири шуки, у ижод доирасига кирган асарлар устида тадрижий равишда ишлаб, уларни тўлдириб, янгиликлар билан бойитиб турган.

«Бобирнома» асари бунга яққол мисол бўла олади. Аруз илмига онд ёзилган рисола ҳам шу жумладаги асарлар қаторига киради. Масалан, у Рампур кутубхонасида сақланаётган девонда ўз асарларига тузатишлар киритганлигини қуйидагича таъкидлайди:

³⁶ Б о б и р. Мухтасар. Тошкент, 1971, 54-бет.

³⁷ Бобирнома. 314-бет.

«Ҳиндистон жонибиға азимат қилғали айтилған ашъор бу эрдиким, таҳрир қилдим ва кечган вақойиъ ул дурурким тақрир қилибтурмен, нечукким, бу авроққа мастурдур ва ул ажзода мазкур». (Ҳаррараҳу Бобир, душанба, 15 рабиул охар, сана 935)³⁸.

Демак, «Аруз рисоласи» Бобирнинг кўп йиллик меҳнати самараси бўлиб, у асосан 1523—1525 йилларда тугатилган, кейинчалик эса унга тўлдиришлар, янгиликлар киритилиб борган.

Бобирда ёшлигиданоқ шеър ёзиш ҳаваси уйғонган эди. У кўплаб шоир ва олимларнинг асарларини зўр қизиқиш билан мутолаа қилиб, уларни чуқур ўрганган. Бобир шеър назм қилиш илмини илҳом ва иштиёқ завқи билан турли машҳур ва мўтаъбар манбалар орқали синчиклаб ўрганди ва назм қила бошлади. Бобир ўзининг «Бобирнома»сида бу ҳақда қуйидагини эслатади:

«Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эрди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим... ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайдур эдим»³⁹.

Бобирнинг шеърят хазинаси йилдан-йилга бойиб, арузнинг турли вазнларида ўз ифодасини топа бошлади. Йиллаб қилинган самарали ижод натижасида аруз илми борасида янги маълумотлар, мулоҳазалар ва фикрлар етишди. Бобир шеърнависликда аруз системасидан ҳар томонлама фойдаланди ва араб, форс-тожик арузларини ўзбек арузи билан қиёсий ўрганди. «Бобирнома»дан келтирилган қуйидаги парчада Бобирнинг аруз илми соҳасидаги изланишларни акс этган:

«Бизга қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон қошиға Тошкандга бордим. Бу рубойни айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталаҳотида мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлиқ ғазали камроқ эди, бу рубойни хонға ўткариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тингудек шофий жавоб топмадим. Голибо шеър мустала-

³⁸ Азимджанова С. Индийский диван Бабура. Ташкент, 1966, илованинг охириги бети.

³⁹ Бобирнома, 142—143-бетлар.

ҳотиға камроқ татаббуъ қилгондурлар. Рубоний будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас киши кўнглуни ғурбатта киши.
Кўнглум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, туркий лафзида маҳал иқти-
зоси била *то* ва *дол*, *ғайн* ва *қоф* бир-бирлари билан
мубаддал бўлурлар эмиш»⁴⁰.

Узоқ тарихга эга бўлган ўзбек поэзиясига аруз ил-
мининг кириб келганига бирқанча асрлар бўлган бўл-
са ҳам, аруз категориялари ҳали системалаштирилиб,
ўзбек арузи сифатида миллий тусга эга эмас эди. Зи-
ҳофот, вазн ва айниқса тақтиъ бобида ўзбек шеърини
нормалари талабларидан келиб чиқиб, низом шаклига
келтиришни давр тақозо қилар эди. Форс-тожик ару-
зининг ўзига хос қонун-қоидалари аллақачон ишлаб чи-
қилган ва улар қатор йирик рисолаларда ўз ифодасини
топган эди. Тусий, Табризий, Розий, Жомий ва бошқа
олимлар форс-тожик арузига бағишлаб ёзган рисола-
лари билан кўп йиллик самарали шеърини ижодларига
ўз янги фикр-мулоҳаза ва муносабатларини намойиш
қилиб яқун ясадилар. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-
авзон» асарининг яратилиши ўзбек миллий арузининг
шаклланишида катта воқеа бўлди.

Заҳриддин Бобир Навоийнинг «Мезон ул-авзон»,
Насриддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор». Сайфий Бу-
хорийнинг рисоласи ва бошқа аруз илми, шеър санъат-
лари ҳақидаги асарлар билан таниш бўлгани ва уларга
турли баҳолар бергани «Бобирнома»дан бизга маълум.
Масалан, Бобир Сайфий Бухорийнинг форс арузига ба-
ғишлаб ёзган рисоласига баҳо бериб қуйидагини баён
қилган: «Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла мулло-
лиғи бор эди... Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухан-
дур, бир ҳисоб била асру пурсухандур, камсухан бу
маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пур-
сухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималар-
ни нуқта ва эъробифача битибдур»⁴¹.

Ёки Мир Атоулло Машҳадийнинг «Бадойиъ ус-са-
ноийъ» рисоласи ҳақида қуйидагини айтади:

«Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини

⁴⁰ Бобирнома, 156-бет.

⁴¹ Бобирнома, 242-бет.

яхши билур эди. Қофияда бир форсий рисола битибдур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абъётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун, «чунончи, дарин байти банда» лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи «муоризлари муважжаҳ» дахллар қилибтурлар. Яна санойиъ шеърда «Бадойиъ ус-санойиъ» отлиқ рисола битибдур, хили яхши битибдур. Мазҳабида инҳирофи бор экандур»⁴².

Самарали ижод ва тадқиқотлар натижасида Бобир арузнинг янги 248 вазнини аниқлади. Бу жумлага мустаъмалу мухтараъдан матбуъ вазн — 162, мустаъмал-и матбуъ — 104, мухтараъ-и матбуъ — 58.

Бобир жузвлар ҳақида янги фикрга келади, фосила-и суғро, бир сабаб-и сақийл ва бир сабаб-и хафифдан, фосила-и кубро бир сабаб-и сақийл ва бир ватад-и мажмуъдан ва фосила-и узмо эса икки сабаб-и сақийл ва бир хафифдан таркиб топган экан, фосила жузвининг*рукилар ясада ҳожати йўқлигини исбот қилади. Бобир жузвларни иккига ва уларнинг ҳар бирини уч навага ажратиш керак, деган хулосага келади.

Бобир арузда номаълум зиҳофларни излаб топади. У аруз системасидаги зиҳофлар сонини 44 гача етказди. Бу жумлага ўзбек арузида форс-тожик арузига нисбатан камроқ истеъмол қилинадиган уч-мафъувлоту, мафоъилатун, мутафоъилун рукиларининг зиҳоф ва фарълари кирмайди.

Бобир тақтиъ бобида ўзбек тили фонетик нормалари асосида «Мезон ул-авзон»да ишлаб чиқилган ўзбек арузининг қонун-қоидаларини системага солиб арузни янада такомиллаштириш фикрига келади. Доиралар бобида ҳам баъзи баҳрлар орасида ўхшашликлар топиб, янги доира ихтиро қилади.

Бобирда қўшиқларнинг тархоний, туркий, ўланг, шунингдек, туюқ ва унинг ранг-баранг турлари ҳақида бой фикрлар туғилади.

Хуллас, Бобир ўзининг илмий-назарий кузатишлари жараёнида туғилган аруз борасидаги янги фикрларини бир ерга жам қилиб рисола шаклида ифодалашни лозим деб билди. Бу эса «Аруз рисоласи» китобининг яратилишига асосий сабаблардан бири бўлди.

Бошқа томондан ўзбек поэзиясида аруз категория-

⁴² Бобирнома, 241-бет.

лари батамом системалаштирилиб ўзбек арузи сифатида миллий руҳга эга эмас эди. «Мезон ул-авзон» асари ўзбек арузининг яратилишида катта ўрин тутса ҳам, унда ўзбек шеъриятининг вазн қонун-қоидалари ҳали тўла ифодаланмаган эди.

Бобир ўзбек шеърияти вазнларининг барча турлари ва уларнинг ички қонун-қоидаларини мукамал ифодаловчи тўлиқ рисола яратиш каби масъул бир вазифа олдида турганини яхши билар эди.

Шоирнинг рисола яратишдаги муҳим омиллари дан яна бири шу эдики, у шу асари орқали ўзининг бутун поэтик меросига назарий яқун ясаши керак эди.

Заҳириддин Бобир араб, форс-тожик арузи тажрибаси асосида Навоий «Мезон ул-авзон»ида ишлаб чиқилган, ўзбек арузи қонун-қоидаларини чуқур ўрганади ва илмий-назарий талабларга ҳар томонлама жавоб бера оладиган даражадаги назм низомини яратади.

Бобир ўзининг бу асари билан ўзбек поэзиясида қўлланиладиган аруз баҳрларининг зиҳоф, фаръ ва вазнларини аниқлади. У ўзбек тили ва шеъриятининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб тақтиъ бобини шакллантирди ва янги қоидалар ишлаб чиқиб, умум аруз фанига бениҳоят катта ҳисса қўшди.

Бобир «Аруз рисоласи» асарини яратиб ўзбек арузига асос солган адабиётшунос олим сифатида ҳам майдонга чиқди.

Бобирнинг бу асари адабиётшунослик тарихини ўрганишда ва туркий халқлар классик поэзияси тадқиқоти учун айниқса муҳимдир.

«Аруз рисоласи» ҳозирги ўзбек совет ва бошқа қардош туркий халқлар поэзияларидаги аруз тажрибасини ўрганиш ва илмий асосда янада ривожлантириш соҳасида ҳам муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Асарда арузнинг турли баҳрларига мисол келтиришда мирзо Бобир жуда кўп шоирлар ижодидан фойдаланган. Шунинг учун ҳам унинг бу асари йирик антология ҳамдир. Асарда X—XVI асрда яшаган 60 дан ортиқ машҳур ҳамда ҳали бизга кам маълум бўлган шоир ва олимларнинг номлари эслатилади ва уларнинг асарларидан нарчалар келтирилади. Бу зотларнинг ижодларидан келтирилган қатор мисоллар бошқа манбаларда учрамаганлиги сабабли улар ўрта аср ўзбек ва

қардош халқлар адабиёти тарихини яратишда муҳим аҳамият касб этади.

* * *

Қўлёзма 940/1533—1534 йили Самарқандда кўчирилган. Қуйида асарнинг коллофонини келтирамиз:

راقمه بندهء درگاه حاجی محمد سمر قندی فی شهور سنه . ۹۴

«Аруз рисоласи»нинг Париж қўлёзмасини котиб Муҳаммад Самарқандий кўчирган. Қўлёзманинг асосий матни йирик настаълиқ хатида Самарқанд новвот ранг ипак қоғозига ёзилиб, алоҳида сарлавҳалар қирмизи рангда берилган. Қўлёзма ўлчови 13,5×18,5 см. Баъзи бетларидаги ўчиб кетган ва сиёҳ чапланган жойлар эътиборга олинмаса, қўлёзма бизгача яхши сақланиб келган. Йўқолган, йиртилган варақлари йўқ. Қўлёзманинг баъзи ҳошияларида кейинги вақтларда ёзилган форс тилидаги ёзувлар учрайди. Муқованинг ички қисмида араб тилида ёзилган шеър ва ёзувлар бор. Қўлёзманинг ҳажми 172 варақдан иборат.

Қўлёзмани кўчиришда котиб томонидан сўзларни тушириб қолдириш, бир сўз ўрнига бошқа сўз ёзиш, айрим жумлаларни такрорлаб ёзиш, ҳарфлар ўрнини алмаштириш каби камчиликларга йўл қўйилган. Қўлёзмадаги оддий механик хатолар кўринганда транслитерацияда биз буларни эътиборга олиб, маълум даражада тиклашга ҳаракат қилдик.

Рисолада аруз илмига доир термин ва шакллар бузиб кўчирилган. Бу эса мисолларнинг вазни ёки жумлалар маъноларининг ўзгаришига олиб келган. Масалан 20-бетда «жазл, измор ва таййнинг ижмоъидур нечукким, мутафоъилун-мутфоъилун» дейилган. Қўлёзмада хато, измор мутафоъилун рукнининг иккинчи *сабаб-и сақийлининг* ҳаракатли ҳарфини тушириб қолдиришдир, мутафоъилун-мутфоъилун бўлади. Мутфоъилун таййга учраса, мутфаъилун қолади. Демак, *мутафоъилун рукни* жазлга учраса, мутфаъилун қолиб, унинг ўрнига муфтаъилун ишлатилади.

Худди шу жойнинг ўзидаёқ «Ҳатм, ҳазф била қаср (нинг) ижмоъидур — мустафъилун мутаълун, мафъувло-

ту-маъулоту бўлур, фа(ъув)—лун била *фаъилотуни* бўларнинг ерларида қўярлар ани махбул дерлар»⁴³. Қўлэзмада котиб янглишиб бошқа қаторларни кўчириб кетган. Бу ўринда «Ҳатм, ҳазф била қасрнинг ижмоъидур, мафъийлун-мафъоъ бўлур, фаъул анинг ерига қўярлар, мўғаййарни аҳтам дерлар» бўлиши керак.

Ёки котиб рисоланинг яна шу бетида «Ҳатм, ҳазф била қатъининг ижмоъидур» деган жойгача янглишиб ҳатм, шакл, кабл, батр ва жазъ музоҳафларини икки марта қайтариб ёзган ва уларни баён қилиш тартибини бузган. Хабл музоҳафидан сўнг шакл, кабл, қатф, батр, жазъ, ҳатм музоҳафлари баён қилиниши керак эди.

Котиб рисоланинг 2 б бетида ватад-и мафруқдин деб бир байт келтиради. Ватад-и мафруқ уч ҳарфдан иборат: икки ҳаракатли, учинчи ҳарф сокинدير. Шунинг учун қўлэзмада мужмуъ бўлиши керак.

Рисолани кўчиришда котиб вазнларнинг номларини алмаштириб ёки хато қилиб кўчирган жойлари ҳам кам эмас⁴⁴.

Шу каби нуқсонларга «Аруз рисоласи»нинг доиралар бобида ахрам ва ахраб шажараларида ҳам йўл қўйилган⁴⁵.

⁴³ Бобир. Мухтасар. Тошкент, 1971, 116-бет.

⁴⁴ Масалан, 38-бетда 28 сноскага олинган байтнинг вазни Аслам-и асрам деб кўчирилган, ваҳолонки Асрам-и аслам бўлиши керак. Бу ўринда сўзлар жойи алмашган. Шу бетда 30-сноскага олинган байтнинг вазни эса, Мақбуз-и аслам ўрнига, Мақбуз-и асрам шаклида, 39-бетнинг 32 сноскасига олинган руки *Фаъулу* ёзилган, қўлэзмада бир руки солим дейилган, демак *фаъувлун* бўлиши керак. Бу ўринда «иуи» ҳарфи тушиб қолган ёки 41-бетдаги Воҳид Табризийга мансуб байтнинг вазнини олсак янглиш юқоридаги вазнининг ўзгинаси такрорланган. Ваҳолонки, Махбун-и мақтуъ эмас, махбуннинг ўзи ёзилиши керак.

⁴⁵ Масалан, мужталифа доирасининг ҳазаж баҳри махражида солим руки махбун қилиб берилган, яъни мафъийлун ўрнига мафъилун шаклида кўчирилган. 27-бетдаги муъталифа доирасининг комил баҳри махражида мутафо бутунлай тушиб қолган. Мухталифа доирасининг амиқ баҳри махражида эса мафъийлун ўрнига мафъий ёзилган. 56-бетдаги шажараи ахрамнинг маштур вазнининг сўзи, яъни «куйдин» тушиб қолган. 57-бетдаги шажара-и ахрабда эса қатор рукилар нотўғри кўрсатилган. Масалан, 55-сноскадаги азалл вазни фоз ўрнига фаъул, 56-сноскадаги аҳтам вазни фаъул ўрнига фоз, 57-сноскадаги мажбуб вазни фаъул ўрнига фаъул, 58-сноскадаги мақбуз вазни мафъилун ўрнига мафъийлу, 59-сноскадаги солим руки мафъийлун ўрнига мафъийлу ёзилган. Шунга ўхшаш камчиликлар котиб томонидан Жомийнинг ва Алишер Навоийнинг шажара вазнларига айтган рубойларида ҳам учрайди.

Вазнлар бобида Бобир истеъмолдаги ҳамма вазнларга форс ва туркий шеърлар билан мисол келтилади. Ҳар бир байт тўғрисида унинг муаллифи номини кўрсатади. Муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Бобирга мансуб эканлиги асарда эслатилган: «Ҳар вазниким мустаъмал бўлғай, ё улким мухтараъ бўлғай туркий байт била иктифо қилинғай, ҳар кимнинг байтини келтурулса қойили битилғай, магар улким қойили маълум бўлмағай, қойили мазкур бўлмағон туркий байт муаллифнинг бўлғусидур»⁴⁶. Шунини ҳам эслатиб ўтиш керакки, асарда баъзи шеър муаллифлари нотўғри кўрсатилган⁴⁷.

Рисолада ҳар бир баҳр устида батафсил тўхталиб, аввал бир байтнинг тақтиби берилиб, сўнгра баҳрлар, саккиз, олти, тўрт рунгли байтлар мисолида келтирилади. Асарда келтирилган жами вазнлар сони ҳақида Бобир қуйидагини айтади:

«Билгилки, бу йигирма бир баҳрда беш юз ўттуз етти вазн келтурулди. Бу жумладин мустаъмал вазн — икки юз секкиз, мустаъмалу мухтараъдин матбуъ вазн — юз олтиш икки, мустаъмал-и матбуъ юз тўрт, мухтараъ-и матбуъ — эллик секкиз»⁴⁸.

Рисолада котиб баъзи сўз ва жумлаларни такрорлаш, ортиқча сўзларни янглишиб ёзиш ёки керак сўз ва жумлаларни тушириб қолдириш ҳолларига йўл қўйган⁴⁹.

Котиб рисолани кўчиришда сўзлардаги ҳарфлар ўр-

⁴⁶ Б о б и р. Мухтасар. Тошкент, 34-бет.

⁴⁷ Масалан: 121 а бетда 142-сноскага олинган шеър Хисравга нисбат берилган, ваҳолонки мазкур шеър Жомий қаламига мансуб; яна 13 а бетда 148-сноскага олинган шеър Ҳажрийга нисбат берилган, бу шеър муаллифи Бобирдир.

⁴⁸ Б о б и р. Мухтасар. Тошкент, 1971, 116-бет.

⁴⁹ Масалан, 19-бетдаги 8сноскага олинган сўздаги ни қўшимчаси ортиқча: «Вақт ватади мафруқнинг иккинчи мутаҳаррикин сокин қилмоғлиқдурким, руннинг еттинчи ҳарфини бўлғай». 28-бетдаги 20-сноскага олинган байтдаги **бор** сўзи ҳам ортиқча ёзилган. 61-бетдаги 61-сноскага олинган мисра бутунлай ноўрин ва ортиқча. 78-бетдаги бир рун **солим**, бир рун **мақтуф** вазнига келтирилган байтдаги Хутандек сўзи Хутан хатидек бўлиши керак, қўлэзмада **хати** сўзи тушиб қолиб, **дек Хутан** сўзига қўшилиб ёзилган. 65-бетдаги 70-сноскага олинган вазнда хаттот янглишиб юқоридаги жумлани қайтарган, бу ўринда аслида **Мусаддасот-и солим ул-аркон** ёзилиши керак.

пини алмаштириб ёзган ҳоллар ҳам учрайди⁵⁰.

Котиб, шунингдек, байтларни кўчирганда баъзи жумла ва сўзларни тушириб қолдирган⁵¹. Бу каби камчиликларни биз кўрсатилган вазнларга тушириб аниқладик. Вазн талабига жавоб бермайдиган байт ва ғазалларни «Аруз рисоласи» асари ёрдамида ёки бошқа манбалардан уларни излаб тиклашга ҳаракат қилдик. Масалан, Навоийга мансуб бўлган қуйидаги байтнинг бир сўзи хаттот томонидан тушириб қолдирилган. Биз бу байтни «Хазойинул-маоний»дан излаб топдик, байтдаги тушириб қолдирилган сўз тикланди ва сноска орқали катта қавс ичига олинди:

Яна шуълалиқ кўнгулчи ғаминг (этти) пора-пора,
Буки бутрашур, эрур поралари эмас шарора.

49-бетдаги 44-сноскага олинган Жомийга мансуб байтнинг иккинчи мисраси вазнга тушмайди. Мисрада бир неча жузв ортиқча. Биз бу байтни Жомийнинг қўлимиздаги девонидан излаб тополмадик. Шунда мисрага ўзимиз тузатиш киритдик. Иккинчи мисранинг *ҳашвидаги дарё* сўзини кичик қавс ичига олиб, шу сўзнинг ортиқча эканини кўрсатдик:

Вақти гул маю мутриб давлатест то дони,
Давлате чунин дар ёб (дарё) эй ба давлат арзони.
Фоъилун мафоъийлун фоъилун мафоъийлун

Қўллёзмада ҳарфларнинг нуқталарини тушириб қолдириш ёки **ортиқча нуқталар киритиш** ҳоллари кўп рўй берган. Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, котиб аруз илмидан беҳабар киши бўлган, лекин шунга қарамасдан асар нисбатан яхши кўчирилган, деб айтсак бўлади.

⁵⁰ Масалан, 55-бетдаги 48-сноскага олинган **еткурулса** сўзидаги **коф** билан **тонинг** ўринлари алмашган; 54-бетдаги 46-сноскага олинган **дили** сўзида **долдан** сўнг **алиф** ҳарфи ёзилган. Бу **алиф** ортиқча.

⁵¹ Масалан: 65-бетдаги ва сноскага олинган байтнинг биринчи мисрасида **манга** ва иккинчи мисрасининг арузида **ғил** тушиб қолган 70-бетдаги аруз ва зарб мақсур вазнига Жомийнинг бир байти мисол қилиб келтирилган. Шу байт иккинчи мисрасининг **ҳашвида шамъ** сўзи тушиб қолган.

ВАЗН БУЛАКЛАРИ

1. ЖУЗВЛАР ВА АСЛИЙ РУКНЛАР

Жузв — шеър вазнининг энг кичик бўлаги бўлиб, бир ёки бир неча узун ва қисқа (очиқ ва ёпиқ) бўғинлардан иборат бўлган ва рукнлар ясовчи элементларга айтилади. Олимлар орасида бу ҳақда фарқлар бор.

Заҳириддин Бобир аруз системасига биноан шеър вазнининг энг кичик бўлаги *жузв* деб аталади: «Билгилким шеърнинг авзонининг мадори уч *жузв* биладур: сабаб, ватад, фосила. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида эса *рукн* деб юритилади:

«Аммо маълум бўлсунким, аруз фанни аҳли назм авзони усулининг биносин уч *рукнға* қўюбтурларким, аларни *сабаб* ва *ватад* ва *фосила* дебтурлар»¹.

Акрам Жафар асарида ҳам *рукн* сўзи остида шеър вазнининг энг кичик бўлаги тушунилади². Шундай қилиб, шеър вазнининг асоси уч жузвдан иборат: 1. Сабаб, 2. Ватад, 3. Фосила. Буларнинг ҳар бири яна икки навъга бўлинади. Сабаб — хафиф ва сақийлдан иборат. Сабаб-и хафиф бир ҳаракатли ва бир сокин ҳарфлардан, яъни ёпиқ бўғиндан таркиб топган. Масалан: гул, мул, тун, кун. Сабаб-и сақийл эса икки ҳаракатли ҳарфлардан, яъни икки очиқ бўғиндан иборат. Масалан: кеча, неча, гала. Ватад — мажмуъ ва мафруқдан ташкил топган. Ватад-и мажмуъ икки ҳаракатли ва бир сокин ҳарфлардан иборат. Масалан: чаман, саман. Ватад-и мафруқ икки ҳаракатли ва ораларида бир сокин ҳарфдан таркиб топган. Фосила — суғро ва кубродан иборат. Фосила-и суғро уч ҳаракатли ва бир сокин ҳарфлардан

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-томлик, 14-том, 138-бет.

² Джафар Акрем. Теоритические основы аруза и азербайджанский аруз. Баку, 1968, с. 45.

ташкил топган. Масалан: неқилай, йиқилай, фосила-и кубро эса тўрт ҳаракатли ва бир сокин ҳарфлардан иборат. Масалан: неқилайин, йиқилайин.

Заҳриддин Бобир «Аруз рисоласи» асарида жузвлар борасидаги ўзининг янги позициясини талқин қилиш билан бирга олимларнинг бошқа фикрларини ҳам баён қилади.

Бобир рукн ясовчи уч *жузв* ҳақида гапириб, Насриддин Тусийнинг фосилани алоҳида жузв сифатида ажратишга қарши қаратилган фикрини ривожлантиради. У фосила-и суғро бир сабаб-и сақийл ва бир сабаб-и хафифдан, фосила-и кубро бир сабаб-и сақийл ва бир ватад-и мажмуъдан, фосила-и узмо эса икки сабаб-и сақийл ва бир хафифдан таркиб топган экан, фосила жузвининг рукнлар ясаида ҳожати йўқлигини исбот қилади. Бобир жузвларни иккига ва уларнинг ҳар бирини уч навъга ажратиш лозимлигини айтади:

«Хожа Насир, «Меъёр ул-ашъор»ида келтурубтурким, *фосила* алоҳида рукне эмас, балки фосила-и суғро мураккабдур сабаб-и сақийлдин ва сабаб-и хафифдин ва фосила-и кубро мураккабдур сабаб-и сақийл ва ватад-и мажмуъдин ва бу ажзонинг учунчи шаққини келтирмайдур. Бас фосила-и узмо тартиб бўлғай уч сабабдин: икки сақийл, бир хафиф. Бас бунда шеър авзонининг мадори икки жузв била бўлғай: сабаб, ватад. Арузийларнинг одати андоқтурким мавзуъда бу ажзодин мураккаб абёт ирод қилурлар. Сабаб-и хафифдин:

Гулшандек кўюнгдур юзунгдек гул,
Сунбулдек мўюнгдур сўзунгдек мул.
Токай моро дар ғам дори,
Токай бар мо ори хори.

Ёлғуз сабаб-и сақийлдин шеър маҳолдур, чун шеърнинг авзонининг орасида икки сокин ёндоша келмайдур. Сабаб-и мутавассит била ватад-и касратким, икки охириги ҳарфлари сокиндур, бас булардин шеър бўлмағай, яна улким булар шеърда бўлмағай, не учунким шеърнинг авзонининг охирида, ё ул еридаким охир ҳукмида бўлғай икки сокин эътибор қилибтурлар нечукким:

Туро лаъл шакаррез, маро чашм гўҳарбор,
Туро ханда бувад хўй, маро гирья бувад кор.

Бу байтнинг ҳашвида ва арузида «шакаррез» ва

«гўҳарбор» лафзи мафoъийл вазнида воқиб бўлбтурким мақсур бўлғай. Бу икки сокини мутаволи муътабардур. Бас бу икки жузвни учар эътибор қилмоқнинг важҳи бор»³.

Бобир вазн талабига биноан шеърда тўрт ҳаракатли ҳарфдан ортиғи ишлатилмаслигини ва тақтиъ вақтида тўртинчиси ҳам заҳф қондасига кўра тушиб қолишини таъкидлайди. Бу билан у айрим олимларнинг шеърда фосила жузви ва шаҳобчаларининг (суғро, кубро, узмо) алоҳида мустақил вазн бўлаклари сифатида ажратилиши лозим деган фикрларини рад этади. Бу ҳақда Бобирнинг ўзи шундай ёзади:

«Аруз аҳли қошида шеър авзони мутаҳаррики мутаволи тўрттин ортуқ мустаъмал эмастур. Тўртунчи ҳам заҳф тариқи била тушар. Бас бу мазҳаб била шеърнинг авзонида фосила-и узмо бўлмағай. Аларким ани уч эътибор қилибтурлар ва аввал мутакаллификим бу байтни айтибтур истилоҳдин вуқуфлари йўқ экандур, чун мавзун калом ҳар жузвнинг такроридин ала сабил-ил-инфирод, мустаҳсан-и тибоъ эмас эрди».

Демак, Бобир жузвларни тақсимлаш юзасидан аруз илмига ўзининг янги фикрини киритиб, турли келишмовчиликларга чек қўйди. Ҳақиқатда ҳам фосила бошқа жузвлар таркибидан иборат бўлиб, унинг аруз учун хизмати йўқлиги маълум бўлди. Натижада аруз илмида жузв иккига: 1. Сабаб. 2. Ватад ва уларнинг ҳар бири учга а) хафиф, сақийл, мутавассит; б) мажмуъ, мафруқ, касрат шаҳобчаларга бўлиниши маълум бўлди.

Бобир ҳар жузвнинг такроридан аслий рукнлар ясалиши ва улар хумосий, субоъийдан таркиб топиб, суратта саккизта, ҳақиқатта ўнта эканлигини таъкидлайди⁴.

³ Мухтасар. 17-бет.

⁴ Юқоридагидан маълумки, аруз системасининг асоси уч жузвга бўлинади. 1. Сабаб. 2. Ватад. 3. Фосила. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида яна икки қисмдан иборат: а) хафиф, б) сақийл; а) мажмуъ, б) мафруқ; а) суғро, б) кубро; Бобир системасида эса икки қисмга бўлинади. Мазкурга: а) мутавассит, б) касрат қўшилади. Қатор олимлар аруз системасининг асосини иккига. 1. Сабаб. 2. Ватадга бўладилар ва учинчи фосиланинг алоҳида жузв сифатида ажратилишига қарши чиқадилар. Чунки фосила сабаб ва ватаднинг такроридан иборат. Масалан: суғро, бир сақийл ва бир хафифнинг мажмуъидан иборат, кубро эса бир сақийл ва бир мажмуъдан иборат. Бобирнинг фикри ҳам фосила жузвининг мустақиллигига қаршж қаратилган.

Ҳеч бир руки беш ҳарфдан кам ва етти ҳарфдан зиёд келмайди. Бобирнинг айтишича, Насириддин Тусий «Меъёр ул-ашъор» асарида турли жузвларнинг ўзаро қўшилиши туфайлигина рукилар вужудга келиши мумкинлиги, бир жузвнинггина такроридан бирорта ҳам руки ясалиши мумкин эмаслигини таъкидлаб тўрт ва олти ҳарfli рукиларни юқоридаги усул билан ташкил этиш мумкин деган айрим олимларнинг фикрларини келтириш билан бирга ўз муносабатини ҳам билдиради.

Бобир *руки*ларнинг асосини беш ёки етти ҳарфдан иборат бўлади деб ҳисоблайди. Беш ҳарфдан иборат рукилар сабаб билан ватаднинг ўзаро қўшилишидан таркиб топади. Агар сабаб-хафиф бўлиб, ватад — мажмуъ бўлса, улардан икки руки ясаш мумкин: 1. Фаъулун-ватад сабабдан илгари келади; 2. Фоъилун-сабаб ватаддан илгари келади. Бу рукиларнинг ҳар бири уч ҳаракатли ва икки сокин ҳарфлардан иборатдир. Етти ҳарфдан иборат рукилар икки сабаб ва бир ватаддан ташкил топади. Агар сабаблар — хафиф бўлиб, ватад-мажмуъ бўлса, уч руки ясаш мумкин: 1. Мафоъийлун-ватад икки сабаб олдида келади; 2. Мустафъилун-икки сабаб ватад олдида келади; 3. Фоъилотун-ватад икки сабабнинг ўртасида келади. Агар ватад-мафруқ бўлса яна уч руки ясаш мумкин:

1. Фоъи-ло-тун-ватади мафруқ икки сабабнинг олдида келади;

2. Мафъулотун-икки сабаб ватад-и мафруқнинг олдида келади;

3. Мус-тафъи-лун-ватад-и мафруқ икки сабабнинг ўртасида келади.

Юқорида айтилган олти рукининг ҳар бири тўрт ҳаракатли ва уч сокин ҳарфлардан иборат. Агар аввалги сабаб — сақийл бўлиб, ватад-мажмуъ бўлса, икки руки ясаш мумкин: 1. Мафоъилотун-ватад икки сабабнинг олдида келади; 2. Мутафоъилун — икки сабаб ватаддан илгари келади. Бу юқоридаги икки рукининг ҳар бири беш ҳаракатли ва икки сокин ҳарфлардан иборат. Жузвларнинг ўзаро таркибидан қуйидаги аслий рукилар вужудга келади:

1. فاعلن — бир сабаб-и хафиф ва бир ватад-и мажмуъдан иборат.

2. **فاعلاتن** — икки сабаб-и хафиф ва уларнинг ораларида бир ватад-и мажмуъдан иборат.
3. **مفاعيلن** — бир ватад-и мажмуъ ва икки сабаб-и хафифдан иборат.
4. **مستفعلن** — икки сабаб-и хафиф ва бир ватад-и мажмуъдан иборат.
5. **فعلولن** — бир ватад-и мажмуъ ва бир сабаб-и хафифдан иборат.
6. **مفاعلتن** — бир ватад-и мажмуъ, бир сабаб-и сақийл ва бир сабаб-и хафифдан иборат.
7. **متفاعلن** — бир сабаб-и сақийл, бир ватад-и мафруқ ва бир сабаб-и хафифдан иборат.
8. **مفعولات** — икки сабаб-и хафиф ва бир ватад-и мажмуъдан иборат.

Бобир рисолада юқорида келтирилганлардан ташқари етти ҳарфдан иборат бўлган руқнларни яшашда жузвларнинг бирини-бирига қўшиш орқали яна 16 хил тури мавжудлигини қайд этади. Улар арузда асос қилиб олинмаганлиги туфайли Бобир уларнинг батафсил баёнига тўхтаб ўтирмайди.

Мазкур аслий руқнлар (турли ўзгаришларга) зиҳофга учраса, улардан қатор фаръий руқнлар вужудга келади. Мазкур аслий руқнлардан ўзбек поэзиясида актив қўлланиладиганлари 5 тадир.

2. ЗИҲОФ ВА ФАРЪИЙ РУҚНЛАР

Руқнда юз берган ҳар бир ўзгариш усулга кириб *зиҳоф* деб аталади. Ҳар бир зиҳоф ўз номига эга. Зиҳофга учраган ҳар бир руқн музоҳаф деб аталади. Руқнда икки хил ўзгариш рўй бериши мумкин. Агар бир хил ўзгариш рўй берса муфрад ўзгариш, аксинча икки ёки ундан зиёд бўлса мураккаб ўзгариш деб аталади. Ўзгариш (тағайюр) деб руқнга бирор ҳаракатли ёки сокин ҳарфларни қўшимча қилиш, ёки аксинча бир ёки бир қанча ҳаракатли ёки сокин ҳарфларни камайти-

ришга айтилади. Зиҳоф⁵ ва музоҳафларнинг сони юзасидан олимлар фикрлари ўртасида турли фарқлар ва келишмовчиликлар мавжуд.

Бобир рукнлар бобида ўзбек арузини араб, форс-тожик арузлари билан солиштириб, 5 рукндан ясалган 44 зиҳоф ва уларнинг фуруълари устида мукамал тўхтайди ва зиҳоф билан фуруъларнинг ясалиш усул ва қоидаларини баён қилади.

Арузшуносларнинг асарларида зиҳофлар сони жиҳатидан турли фарқлар мавжуд. Масалан: Ибн Ҳожиб арузида — 35, Насириддин Тусийда — 34, Қайс Розийда — 33, ал-Муъжамда — 37, Воҳид Табризийда — 30, Фиёсиддин Рампурийда — 42, Акрам. Жаъфарда — 50⁶.

Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, Бобир арузда маълум бўлган зиҳофни бир ерга жамъ қилиб муҳим ишни бажарган. Қуйида шулар билан батафсил таништирамиз.

1. *Измор* — луғавий маъноси «отни оздириб қўйиш», аруз истилоҳида эса мутафоъилун рукнининг *те* ҳарфини сокин ўқиб, мутфоъилун қилишдир. Бу зиҳоф ўрнига мустафоъилун ишлатилади ва ўзгарган рукни музмар деб юритилади.

2. *Асб* — луғавий маъноси «дарахт шохларини кесиш учун уларни гуж-гуж қилиб йиғиш» ёки бошқа бир гуруҳ олимларнинг фикрича, «оғизнинг қуруб қолиши» дир. Аруз истилоҳида эса мафоъилатун рукнининг лом ҳарфини сокин қилиб, мафоъилтун қилишдир. Бунинг ўрнига мафоъийлун ишлатилади. Ўзгарган рукни *маъсуб* деб юритилади. Бу қоида *вофир* баҳридагина ишлатилади.

3. *Вақф*—луғавий маъноси «тўқнашмоқ», аруз истилоҳида мафъувлоту рукнининг *те* ҳарфини сокинга айлан-тириб мафъувлот қилишдир. Бу зиҳофнинг ўрнига мафъувлон қўйилади. Вақф қоидаси сарий, мунсариҳ, муқтазаб баҳрларида ишлатилади. Ўзгарган рукни *мазқуф* деб юритилади.

⁵ **Зиҳоф**—ҳаракатли ҳарфни сокин қилиш ёки сабаб-и ҳафиф, сабаб-и сақийлнинг охириги ҳарфларини олиб ташлашдир. Шу қоидага кўра афоъилнинг биринчи, учинчи ва олтинчи ҳарфлари ўзгармайди, чунки бу ҳарфлар ватад билан сабабнинг биринчи ҳарфларидир. Агар биринчи, учинчи, олтинчи ҳарфларга ўзгариш киритилган бўлса иллатли деб аталади. Баъзида рукнидаги ўзгаришларнинг ҳаммасини ҳам зиҳоф деб юритилади.

⁶ Ж а ъ ф а р А к р а м. Ўша китоб, 49-бет.

4. *Хабн* — луғавий маъноси «яшириш», баъзиларнинг фикрига кўра «этакни кесиш ниятида, уни буклаш», аруз истилоҳида рукннинг иккинчи сокин ҳарфини олиб ташлаш. Масалан: *фоъилун* — *фаъилун*, *фоъилотун* — *фаъилотун*, *мустафъилун* — *мутафъилун*, *мафъувлоту* — *маъувлоту* қилишдир. Ўзгарган рукни *махбун* деб юритилади.

5. *Тайй* — луғавий маъноси «Ямандаги қабила номи», аруз истилоҳида кетма-кет келадиган икки енгил сабадан сокин бўлган тўртинчи ҳарфни олиб ташлаш, масалан: *мустафъилун-мустаъилун*, *мафъувлоту-мафъулоту* бўлади ва улар *муфтаъилун* билан *фоъилоту* рукнларига алмаштирилади. Ўзгарган рукни *матвий* деб юритишади. Тайй қондаси *басит*, *ражаз*, *сарий*, *мунсарих*, *муқтазаб* баҳрларида ишлатилади.

6. *Қабз* — луғавий маъноси «панжа билан қисимлаб бериш», аруз истилоҳида рукннинг бешинчи сокин ҳарфини олиб ташлаш, масалан: *фаъувлун* — *фаъувлу*, *мафъоъийлун* — *мафъоъилун*. Ўзгарган *рукни* мақбуз деб юритишади. Бу қоида асосан тавил, ҳазаж, *мутақориб*, *музорн* баҳрларида ишлатилади.

7. *Кафф* — луғавий маъноси «бирор ишни қилишдан қайтариш», аруз истилоҳида рукннинг еттинчи сокин ҳарфини тушириб қолдириш, масалан: *фоъилотун-фоъилоту*, *мафъоъийлун-мафъоъийлу*. Ўзгарган *рукни* *макфуф* деб юритишади. Кафф қондаси тавил, мадид, ҳазаж, рамал, мужтасс, *музорн* баҳрларида ишлатилади.

8. *Касф* — луғавий маъноси «туянинг пошнасини кесиш», аруз истилоҳида рукннинг еттинчи сокин ҳарфини олиб ташлаш; масалан; *мафъувлоту* — *мафъувло*, унинг ўрнига *мафъувлун* қўйилади. Ўзгарган *рукн* *максуф* деб юритилади. Касф қондаси *сарий*, *мунсарих*, *муқтазаб* баҳрларида ишлатилади.

9. *Ташъис* — луғавий маъноси «тарқалиш, чочилиш», аруз истилоҳида ватад-и мажмуъдаги бир ҳаракатли ҳарфни олиб ташлаш, масалан: *фоъилотун-фоъилтун*. Бунинг ўрнига *мафъувлун* қўйилади. Ўзгарган *руки* *мушаъъас* деб юритилади. *Ташъис* қондаси мадид, хафиф, рамал, мужтасс баҳрларига алоқадордир.

10. *Жазм* — луғавий маъноси «кесиб ташлаш», аруз истилоҳида ватад-и мажмуънинг аввалги ҳаракатли ҳарфини олиб ташлаш, масалан: *Мафъоъийлун-фоъийлун*.

Бунинг ўрнига мафъувлун қўйилади. Ўзгарган рукн ажзам деб юритилади.

11. *Ғасб* — луғавий маъноси «синган шох», аруз истилоҳида рукнда жазм қондасининг келишидир, масалан: мафoъилатун-фoъилатун. Бунинг ўрнига муфтаъилун қўйилади. Ўзгарган рукн ағсаб деб юритилади. Бу қонда вофир баҳригагина хосдир.

12. Салм (*ثلم*) — луғавий маъноси «деворнинг бирор жойидан бузиш», аруз истилоҳида фаъувлун рукндан биринчи ҳарфни чиқариб ташлашдир, увлун қолади. Бунинг ўрнига фаълун қўйилади. Ўзгарган рукни аслам деб юритилади.

13. *Ҳазф* — луғавий маъноси «ташлаш», аруз истилоҳида рукннинг охиридан «енгил сабаб»ни олиб ташлаш, масалан: Фаъувлун, мафoъийлун, фoъилотун рукнлари ҳазф қондасига учраса фаъув, мафoъий, фoъило бўлиб қолади, буларнинг ўринларига *фаъл*, *фаъувлун*, *фoъилунни* алмаштиришади. Ўзгарган рукн маҳзуф деб юритилади. Бу қонда рамал, тавил, мутақориб, мужтасс, мадид, ҳазаж, хафиф баҳрларида келади.

14. *Ҳазаз* — луғавий маъноси «қисқартириш», аруз истилоҳида *рукн*нинг охиридан бир ватад-и мажмуъни олиб ташлаш, масалан: фoъилун, мутафoъилун, мустафъилун рукнлари ҳазаз қондасига учраса фoъ, мутафо, мустаф бўлиб қолади, буларнинг ўринларига фаъ, фаъилун, фаълун рукнлари ишлатилади. Ўзгарган рукн аҳзаз деб юритилади. Бу қонда комил, ражаз, мутадорик баҳрларига хосдир.

15. *Ссалм* — луғавий маъноси «майиб қилиш», аруз истилоҳида рукннинг охиридан бир ватад-и мафруқнинг тушиб қолишидир, масалан: мафъувлоту ссалм қондасига учраса мафъув бўлиб қолади, бунинг ўрнига фаълун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн ссалм деб юритилади.

16. *Рафъ* — луғавий маъноси «кўтариб юбориш», истилоҳда рукннинг аввалидаги енгил сабабнинг тушиб қолишидир, масалан: мустафъилун рафъ қондасига учраса тафъилун бўлиб қолади, бунинг ўрнига фoъилун ишлатилади. Ўзгарган рукн марфуъ деб юритилади. Бу қонда мунсарих ва ражаз баҳрларига хосдир.

17. *Жабб* — луғавий маъноси «бичмак», аруз истилоҳида рукннинг охиридаги икки сабабнинг тушиб қолиши, масалан: мафoъийлун жабб қондасига учраса мафо бў-

либ қолади, анинг ўрнига фаъил рукни қўйилади, ўзгарган рукни мажбуб деб юритилади. Бу қоида ҳазаж ва музорий баҳрларига хосдир.

18. *Қаср* — луғавий маъноси «қисқартиш», аруз истилоҳида енгил сабабнинг сокинини тушириб, ҳаракатли ҳарфини сокин қилишга айтилади, масалан: фаъулун-фаъул, мафоъийлун-мафоъийл фоъилотун-фоъилот бўлади. Фоъилот ўрнига фоъилон рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн мақсур деб юритилади.

19. *Қатъ* — луғавий маъноси «кесмак, қирқмоқ», аруз истилоҳида ватад-и мажмуъ сокини тушиб қолиб, иккинчи ҳаракатли ҳарфини сокин қилишдир, масалан: мустафъилун-мустафъил, мутафоъилун-мутафоъил, фоъилун-фоъил бўлади. Буларнинг ўринларига мафъувлун, фаъилотун, фаълун руклари қўйилади. Ўзгарган рукн мақтуъ деб юритилади. Бу қоида ражаз, комил, рамал, мутадорик, басит, мадид, сарий, хафиф, мужтасс, муқтазаб баҳрларига хосдир.

20. *Вақс* — луғавий маъноси «соч ўриш» аруз истилоҳида измор ва хабн қоидаларидан ташкил топади, масалан мутафоъилун-мафоъилун бўлади. Ўзгарган рукн мавқус деб юритилади.

21. *Ақл* — луғавий маъноси «туя тиззасини боғлаш», аруз истилоҳида асб билан қабз қоидаларидан ташкил топган, масалан: мафоъилатун-мафоъатун бўлади, унинг ўрнига мафоъилун рукни қўйилади. Ўзгарган рукн маъқул деб юритилади.

22. *Жазл* — луғавий маъноси «мўл бўлиш», аруз истилоҳида измор ва қабз қоидаларидан таркиб топган, масалан: мутафоъилун-мутфаъилун бўлади, унинг ўрнига муфтаъилун ишлатилади. Ўзгарган рукн мажзул деб юритилади.

23. *Нақс* — луғавий маъноси «камайтириш», аруз истилоҳида асб ва кафф қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъилатун-мафоъалту бўлади, унинг ўрнига мафоъийлу рукни қўйилади. Ўзгарган рукн манқус деб юритилади. Бу қоида вофир баҳрига хосдир.

24. *Ҳабл* — луғавий маъноси «оёқ, қўлни қирқиш», аруз истилоҳида хабн ва тайй қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъилатун-мафоъил бўлади, унинг ўрнига фаъувлун ишлатилади. Ўзгарган *рукн* махбул деб юритилади. Бу қоида мунсарих ва бошқа баҳрларда ҳам ишлатилади.

25. *Батр* — луғавий маъноси «дум кесиш», аруз истилоҳида ҳазф ва қатъ қоидаларидан таркиб топган, масалан: фаъувлун-фаъ, фоъилотун-фоъил бўлиб фоъилнинг ўрнига фаълун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукни абтар деб юритилади. Бу қоида мутақориб, ҳазаж, рамал, музориъ, мужтасс, хафиф баҳрларига хосдир.

26. *Жазъ* — луғавий маъноси «бурун, қулоқ ва қўлни кесмоқ», аруз истилоҳида мафъувлоту рукнидаги икки сабаб-и хафифни олиб ташлаб, то даги ҳаракатли ҳарфни сокинга айлантиришдан иборат, *лот* қолади, унинг ўрнига фоъ ишлатилади. Ўзгарган рукни мажзуъ деб юритилади. Бу қоида сарниъ, мунсариҳ ва муқтазаб баҳрларига хосдир.

27. *Ҳатм* — луғавий маъноси «эгарнинг қошини синдириш», аруз истилоҳида ҳазф ва қаср қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъийлун-мафоъ бўлади, унинг ўрнига фаъул рукни ишлатилади. Ўзгарган рукни аҳтам деб юритилади.

28. *Шакл* — луғавий маъноси «ҳайвон оёқларини арқон билан боғлаш», аруз истилоҳида хабн ва кафф қоидаларидан таркиб топган, масалан: мустафъилун-мафоъилу, фоъилотун-фаъилоту бўлади. Ўзгарган рукни машкул деб юритилади. Бу қоида хафиф, мадид, рамал, мужтасс баҳрларида ишлатилади.

29. *Қабл* — луғавий маъноси «кишанлаш», аруз истилоҳида *хабн* ва кафф қоидаларидан таркиб топган, масалан: мустафъилун-мутафъил бўлади, унинг ўрнига фаъувлун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукни макбул деб юритилади.

30. *Қатф* — луғавий маъноси «бир бош узумни кесиш», аруз истилоҳида асб ва ҳазф қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъилатун-мафоъил бўлади, унинг ўрнига фаъувлун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукни мақтуф деб юритилади. Бу қоида вофир баҳрига хосдир.

31. *Жаҳф* — луғавий маъноси «етишмаслик», аруз истилоҳида *фоъилотун* рукни хабн қоидасига солинади, сўнг-ра бир сабаб-и сақийл билан сабаб-и хафиф олиб ташланади «тан» қолади. Унинг ўрнига фаъ рукни ишлатилади. Ўзгарган рукни мажҳуф деб юритилади.

32. *Залал* — луғавий маъноси «тизанинг гўштсизлиги», аруз истилоҳида жазм ва ҳатм қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъийлун-фоъ бўлади. Ўзгарган

рукн азалл деб юритилади. Бу қоида ҳазаж, музориъ баҳрларига хосдир.

33. *Наҳр* — луғавий маъноси «бўғузлаш», аруз истилоҳида жазъ ва касф қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафъувлоту-ло бўлади, унинг ўрнига фаъ рукни ишлатилади. Бу қоида сариъ, мунсариҳ, муқтазаб баҳрларига хосдир.

34. *Рабъ* — луғавий маъноси «тўртинчи бўлиш», аруз истилоҳида хабн ва батр қоидаларидан таркиб топган, масалан: фоъилотун-фаъул бўлади. Ўзгарган рукн марбуъ деб юритилади. Бу қоида рамал, музориъ баҳрларига хосдир.

35. *Қасм* — луғавий маъноси «синган тиш», аруз истилоҳида асб ва харм қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъилатун-фоъилтун бўлади, унинг ўрнига мафъувлун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн ақсам деб юритилади.

36. *Жамм* — луғавий маъноси «жанговар», марди майдон», аруз истилоҳида ақл ва харм қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъилатун-фоъилун бўлади, ўзгарган рукн ажамм деб юритилади. Бу қоида вофир баҳрига хосдир.

37. *Ақс* — луғавий маъноси «чочни ўриш», аруз истилоҳида нақс ва харм қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъилатун-фоъилту бўлади, унинг ўрнига мафъувлун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн аъқас деб юритилади. Бу қоида ҳам вофир баҳрига хосдир.

38. *Шатр* — луғавий маъноси «кўз қовоғининг қирқилиши», аруз истилоҳида қабз ва харм қоидаларидан таркиб топган, масалан: мафоъийлун-фоъилун бўлади. Ўзгарган рукн аштар деб юритилади. Бу қоида ҳазаж ва музориъ баҳрларига хосдир.

39. *Харб* — луғавий маъноси «хароб бўлиш», аруз истилоҳида кафф ва харм қоидаларидан ташкил топган, масалан: мафоъийлун-фоъийлу қолади, унинг ўрнига мафъувлу рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн ахраб деб юритилади. Бу қоида ҳам ҳазаж ва музориъ баҳрларига хосдир.

40. *Сарм* — луғавий маъноси «тишни синдириш», аруз истилоҳида салм ва қабз қоидаларидан ташкил топган, масалан: фаъувлун-ъувлу бўлади, унинг ўрнига фаълу рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн асрам деб юритилади. Бу қоида тавил ва мутақориб баҳрига хосдир.

41. *Тасбиғ* — луғавий маъноси «тугатиш», аруз истилоҳида рукннинг охирги сабабига бир сокин ҳарфни зиёда қилиш, масалан: фаъувлун-фаъувлон, мафобийлун-мафобийлон бўлади. Ўзгарган рукн мусаббағ деб юритилади. Бу қоида ҳазаж, рамал, музориъ, мутақориб, мадид, тавил, мужтасс баҳрларига хосдир.

42. *Изола* — луғавий маъноси «этакни узайтириш», аруз истилоҳида ватад-и мажмуъга бир сокин ҳарфни зиёда қилиш, масалан: фобилун-фобилон, мустафбилун-мустафбилон, мутафобилун-мутафобилон бўлади. Ўзгарган рукн музолл деб юритилади. Бу қоида ражаз, мутадорик, басит, комил, сариъ, мунсариҳ, муқтазаб баҳрларига хосдир.

43. *Тарфил* — луғавий маъноси «узайтириш», аруз истилоҳида ватад-и мажмуъга бир сабаб-и хафифни зиёда қилиш, масалан: мустафбилун-мустафбилотун, мутафобилун-мутафобилотун бўлади. Ўзгарган рукн мураффал деб юритилади. Бу қоида комил баҳрида ишлатилади.

44. *Харм* — луғавий маъноси «бурун пардасини ёриш», аруз истилоҳида рукннинг бошида келган ватад-и мажмуъдан биринчи ҳарфни олиб ташлаш, масалан: мафобийлун-фобийлун бўлади, бунинг ўрнига мафъувлун рукни ишлатилади. Ўзгарган рукн ахрам деб юритилади. Бу қоида ҳазаж ва музориъ баҳрларида ишлатилади.

Рисолада хаттот зиҳфларни кўчириш вақтида бир жойда янглишиб ақс зиҳфи ўрнига ақл деб ёзган. Натижада ақл зиҳфи икки марта такрорланган.

Мазкур зиҳфларнинг 21 таси муфраддир. Булар: измор, асб, вақф, хаби, тайй, қабз, кафф, касф, ташъис, харм, салм, ҳазф, ҳазаз, ссалм, рафъ, жабб, қаср, қатъ, тасниъ, изола, тарфил. Қуйидаги зиҳфлар эса мураккабдир: вақс, ақл, жазл, нақс, хабли, шакл, қатф, батр, жазъ, ҳатм, жаҳф, залал, наҳр, рабъ, қасм, жамм, ақс, шатр, харб, сарм.

Жазм билан ҳарм зиҳфлари байтнинг садр ва ибтидосига хосдир. Агар харм зиҳфи ҳашв, аруз ва зарблар ўрнига ишлатилса, бу зиҳф тақниқ номи билан юритилади.

Асарда Бобир ҳар бир зиҳф ва унинг фуруълари устида батафсил тўхтаб ўтади. У арузшуносларнинг вақф, ташъис, қаср, қатъ, касф, ҳазф, ҳазаз, салм,

тасниъ, изола, тарфил зиҳофларини мисранинг охиригагина махсус деган фикрлари зиддига мисранинг ўртасида ҳам воқиф бўлиши мумкинлигини Салмон Соважийнинг рамал баҳрида айтилган Қасида-и маснуъи мисолида исбот қилади. Қуйида шу мисол келтирилди, аввалги мисранинг ҳашви мақсур, сўнгги мисранинг ҳашви махбун-и маҳзуф:

Абр лутфи ту ба таъ меҳри халқи ту бадам,
 Фоъилотун фаъилон фoъилотун фаъилун
 Мекунад хор суман мекунад хок дирам,
 Фoъилотун фаъилун фoъилотун фаъилун

Ўзбек шеърида муттафиқ ул-аркон баҳр вазнларининг солими билан солим, музоҳафи билан музоҳаф ишлатилади. Бобир арабларда солим мисра музоҳаф мисра билан ҳам қўлланиши мумкинлигини айтиб, машҳур араб шоири Башшар ибн Бурднинг қасидасидан мужтасс баҳрида ёзилган икки байтни келтиради:

Ам ҳаббатир рийҳу мин тилқон козиматн,
 Ва авмазал барқу физзалмон мин азами.
 Фамо льбайнайка ин қулта икфуфоҳамато,
 Ва мо лиқалбика ин қулта истафиқ яҳмин⁷.

Ҳар бир рукннинг зиҳоф ва фарълари мавжуд. Рисолада Бобир ўзбек поэзиясида кам ишлатиладиган мафъувлоту, мафoъилатун, мутафoъилун рукнларининг зиҳоф ва фарълари устида тўхтамайди. Қуйида фаъувлун, фoъилун, мафoъийлун, мустафъилун, фoъилотун мафъувлоту, мафoъилатун ва мутафoъилун рукнларининг зиҳоф ва фаръларини мукамал келтирамир:

1. Фаъувлун зиҳофлари: 1. Қабз, 2. Салм, 3. Ҳазф, 4. Қаср, 5. Батр, 6. Сарм, 7. Тасбиғ. Шаҳобчалари: 1. Фаъувлу (мақбуз), 2. Фаълун (аслам), 3. Фаъл (маҳзуф), 4. Фаъувл (мақсур), 5. Фаъ (абтар), 6. Фаълу (асрам), 7. Фаъвлон (мусаббағ).

II. Фoъилун зиҳофлари: 1. Хабн, 2. Қатъ, 3. Ҳазаз, 4. Изола. Шаҳобчалари: 1. Фoъилун (махбун): 2. Фаълун (мақтуъ), 3. Фаъ (ахазз), 4. Фoъилон (музолл), 5. Фoъил (махбун-и мақтуъ), 6. Фoъилон (махбун-и музолл).

III. Мафoъийлуннинг зиҳофлари: 1. Қабз, 2. Кафф, 3. Харм, 4. Ҳазф, 5. Жабб, 6. Қаср, 7. Ҳатм, 8. Залал, Шатр, 10. Харб, 11. Тасбиғ. Шаҳобчалари: 1. Мафoъи-

⁷ Мухтасар. 33-бет.

лун (мақбуз), 2. Мафoъийлу (макфуф), 3. Мафъувлун (ахрам), 4. Фаъувлун (маҳзуф), 5. Фаъил (мажбуб), 6. Мафoъийл (мақсур), 7. Фаъувл (аҳтам), 8. Фoъ (азалл), 9. Фoъилун (аштар), 10. Мафъувлу (ахраб), 11. Фаъ (ахрам-и мажбуб), 12. Мафoъийлон (мусаббағ).

IV. Мустафъилуннинг зиҳофлари: 1. Хабн, 2. Тайй, 3. Кафф, 4. Ҳазаз, 5. Рафъ, 6. Қатъ, 7. Хабл, 8. Шакл, 9. Кабл, 10. Изола, 11. Тарфил. Шаҳобчалари: 1. Мафoъилун (махбун), 2. Муфтаъилун (матвий), 3. Фаълун (ахазз), 4. Фoъилун (марфуъ), 5. Мафъувлун (мақтуъ), 6. Фаъилатун (махбул), 7. Мустафъилу (макфуф) 8. Мафoъилу (машкул), 9. Фаъувлун (макбул), 10. Мустафъилон (музолл), 11. Мустафъилотун (мураффал), 12. Фаъил (махбун-и ахазз), 13. Мафoъилон (махбун-и музолл), 14. Мафoъилотун (махбун-и мураффал). 15. Муфтаъилон (матвий-и музолл), 16. Муфтаъилотун (матвийи мураффал), 17. Фoъилон (марфуъ-и музолл), 18. Фoъилотун (марфуъ-и мураффал).

V. Фoъилотуннинг зиҳофлари: 1. Хабн, 2. Кафф, 3. Ташъис, 4. Ҳазф, 5. Қаср, 6. Шакл, 7. Батр, 8. Жаҳф, 9. Рабъ, 10. Тасбиғ. Шаҳобчалари: 1. Фаъилотун (махбун), 2. Фoъилоту (макфуф), 3. Мафъувлун (мушаъъас), 4. Фoъилун (маҳзуф), 5. Фoъилон (мақсур), 6. Фаъилоту (машкул), 7. Фаълун (абтар), 8. Фаъ (мажҳуф), 9. Фаъил (марбуъ), 10. Фoъилийон (мусаббағ), 11. Фаъилун (махбун-и маҳзуф), 12. Фoъилон (махбун-и мақсур), 13. Фаъилийон (махбун-и мусаббағ), 14. Фаълон (абтар-и мусаббағ), 15. Фoъ (мажҳуф-и мусаббағ).

VI. Мафъувлотунинг зиҳофлари: 1. Хабн, 2. Тайй, 3. Вақф, 4. Касф, 5. Ссалм, 6. Рафъ, 7. Хабл, 8. Жазъ, 9. Наҳр. Шаҳобчалари: 1. Мафoъийлу (махбун), Фoъилоту (матвий), 3. Мафъувлон (мавқуф), 4. Мафъувлун (максуф), 5. Фаълун (асслам), 6. Мафъувлу (марфуъ), 7. Фаъилоту (махбул), 8. Фoъ (мажзуъ), 9. Фаъ (манҳур), 10. Фаъувлон (махбун-и мавқуф), 11. Фаъувлун (махбун-и максуф), 12. Фoъилон (матвий-и мавқуф), 13. Фoъилун (матвий-и максуф), 14. Фoъилон (махбул-и мавқуф), 15. Фаъилун (матвий-и махбун-и максуф).

VII. Мафoъилатуннинг зиҳофлари: 1. Асб, 2. Ғасб, 3. Ақл, 4. Нақс, 5. Қатф, 6. Қасм, 7. Жамм, 8. Ақс. Ша-

ҳобчалари: 1. Мафoъийлун (маъсуб), 2. Муфтаъилун (ағсаб), 3. Мафoъилун (маъқул), 4. Мафoъийлу (манқус), 5. Фаъувлун (мақтуф), 6. Мафъувлун (ақсам), 7. Фoъилун (ажамм), 8. Мафъувлу (аъқас).

VIII. Мутафoъилуннинг зиҳoфлари: 1. Измор, 2. Ҳазаз, 3. Қатъ, 4. Вақс, 5. Жазл, 6. Изола, 7. Тарфил. Шаҳобчалари: 1. Мустафъилун (музмар), 2. Фаъилун (аҳазз), 3. Фаъилотун (мақтуъ), 4. Мафoъилун (мавқус), 5. Муфтаъилун (мажзул), 6. Мутафoъилон (музолл), 7. Мутафoъилотун (мураффал), 8. Фаълун (музмар-и аҳазз), 9. Мафъувлун (музмар-и мақтуъ), 10. Мустафъилон (музмар-и музолл), 11. Мустафъилотун (музмар-и мураффал), 12. Мафoъилон (мавқус-и музолл), 13. Мафoъилотун (мавқуф-и мураффал), 14. Муфтаъилон (мажзул-и музолл), 15. Муфтаъилотун (мажзул-и мураффал).

Фуруъларнинг умумий сони 96 та⁸. Ҳамма зиҳoфларнинг шакли 44 та. Булар: фаъ, фoъ, фаълу, фаъил, фаълун, фаъилун, фаъувл, фаъувлу, фаъувлун, фoъилун, фoъилон, фаълон, фаъилоту, мафъувлу, мафъувлун, мафoъилу, мафoъилун, мафoъийл, мафoъийлу, муфтаъилун, фаъилотун, фаъилатун, фoъилотун, фoъилон, фoъилоту, мустафъилу, мафoъийлун, мустафъилун, фoъилотун, мафoъилон, муфтаъилон, мафъувлон, мафoъийлон, мустафъилон, фoъилийюн, фаъилийюн, мутафoъилон, муфтаъилон, мафoъилотун, мустафъилотун, мутафoъилотун, мафъувлоту, мафoъилатун, мутафoъилун.

Жузвлардан рукнлар ҳосил бўлади. Рукнларнинг такроридан вазнлар юзага келади. Такрорнинг ками икки, кўпи тўрт рукндан иборат бўлади. Мисра такрорланса байт бўлади. Байт тўрт, олти ёки саккиз рукндан таркиб тонади. Байтларнинг такроридан ғазал, қитъа, рубоий, қасида ва бошқа жанрлар ҳосил бўлади.

Аввалги мисранинг биринчи рукни садр, охиргиси аруз, иккинчи мисранинг биринчи рукни ибтидо, охиргиси зарб, ибтидо билан зарб оралиғидаги рукнлар

⁸ Акрам Жаъфарда 123 та фаръ келтирилади. Қаранг: Ўша китоб, 52-бет. Бу соҳада Бобир асари Қайс Розий, Воҳид Табризий, Гиёсиддин Рампурий ва бошқаларнинг рисолаларидан устун туради. Насриддин Тусийда эса 108 фаръ ҳақида маълумот келтирилади.

ҳашв деб юритилади. Агар байтнинг аруз ва зарби турли ўзгаришлардан холи бўлса—саҳиҳ, тасбиғ, изола ва тарфил қоидалари ишлатилган бўлса, муарро деб юритилади. Байтдаги рукнлар ҳеч қандай ўзгаришга учрамаса солим деб ҳисобланади. Байтдаги охириги рукнларнинг тушиб қолиши мажзуъ дейилади. Агар байтнинг ярми тушириб қолдирилса, маштур деб юритилади. Маштур ҳодисаси, айниқса, арабларда кенг тарқалган. Олти рукндан иборат байтдаги вазндан рукнни тушириб қолдирилса, манҳуқ деб аталади. Бу ҳол ражаз ва мунсарих баҳрларида содир бўлади.

ДОИРАЛАР

Арузшунослар *бахрларни* баён қилишда маълум даражада энгилликлар туғдириш учун жузвларга нисбатан тенг ва ўзаро бир-бирига ўхшаш *бахрларни* жамъ қилиб доиралар қабул қилишган. Умум аруз илмида 6 доира маълум: 1. Мухталифа, 2. Муъталифа, 3. Мужталиба, 4. Муштабиҳа, 5. Муттафиқа, 6. Мунтазиъа.

Баҳрлар бир-биридан ажралиб туради ва алоҳида йўсинда тузилган бўлади. Бунинг асосий сабаби шуки шеър вазнларининг энг кичик бўлаклари бўлмиш сабаб, ватад ва фосила жузвларининг олдинма-кейин келиб, юқорида айтилган 10 рукни турли сурат ва шаклларда ҳосил қилади. Доира атрофига эса ана шу бирор баҳрнинг вазни тизиб ёйилади ва шу ёйилган вазн асосида ундан бошқа баҳрларнинг вазнлари изланади. Сатрлар вазн рукнларининг қайси жузвдан қандай баҳр вазни ҳосил бўлишини кўрсатади. Бу йўлни факк ва тафкики бухур¹ деб юритилади. Масалан мутақориб баҳрининг рукнларини доирага ёйиб, ўқишни ватаддан бошласак, тўрт марта фаъувлун рукни ҳосил бўлади, бу мутақориб баҳри бўлади. Агар ўқишни сабабдан бошласак, тўрт марта фозилун рукни ҳосил бўлиб, мутадорик баҳрининг вазни келиб чиққанлигининг шоҳиди бўламиз. Демак шу йўсинда бир-бирларига яқин баҳрлар излаб топилади ва янги доиралар яратилади. Халил ибн Аҳмад ва унинг йўлидан борган олимлар баҳрларни бир-биридан ажратиб тушунтириш учун олдин 5 доира ясаганлар, сўнгра яна бир доира ихтиро қилганлар:

1. Тавил, мадид, басит баҳрларини ҳар бир рукнини бўлак-бўлак қилиб ажратиш йўли билан бир доирага

¹ Луғавий маъноси «бахрларни ёйиш», яъни вазндаги рукнларни жузвларга ажратиб доира бўйлаб тизиб чиқиш.

киритганлар: Фаъувлун фаъувлун мафoъийлун рукнларини 4 марта такрорлаб бир доирага ёйсақ, тавил баҳри ҳосил бўлади; агар фаъувлуннинг «лун»идан бошлаб лун мафoъийлун фаъув деб 4 марта такрорласақ, 4 марта қайтарилган фoъилотун фoъилун рукнларига мос келади ва мадид баҳри тузилади; агар «ъилун»дан бошлаб, 4 марта ълун фаъувлун мафони олсақ, бу мустафъилун фoъилун рукнига мос тушади ва басит баҳрини ҳосил қилади.

Бу баҳрларнинг рукнлари беш ҳарфлик ва етти ҳарфлик бўлганлиги сабабли тавил, мадид, басит баҳрларидан ташкил топиб, уни *мухталифа* доираси деб аташган.

2. Вофир, комил баҳрлари бир доирага терилади. «Мафо» лафзидан бошлаб 8 марта мафoъилатун рукнини бир доирага тизсақ вофир баҳри ҳосил бўлади; агар «ъилатун» лафзи билан бошлаб ълатун мафо 4 марта қайтарилса, уни 4 марта мутафoъилун рукнига алмаштирилади ва комил баҳри ҳосил бўлади.

Вофир ва комил баҳрлари рукнларининг бир-бирига яқинлигидан бу доирани *муъталифа доираси* деб аталади.

3. Ҳазаж, ражаз, рамал баҳрлари бир доирага тизилади. Масалан: агар «мафо» лафзидан бошлаб мафoъийлун рукнини 4 марта бир доира чизигига ёйсақ ҳазаж баҳри ҳосил бўлади; агар «ъийлун»дан бошлаб ъийлун мафони 4 марта такрорласақ, 4 марта мустафъилун рукнига мос келади ва ражаз баҳрининг рукнлари келиб чиқади; агар «лун» лафзи билан бошлаб лун мафoъийни 4 марта қайтарсақ, 4 марта фoъилотун рукнига мос келади ва рамал баҳри ҳосил бўлади. *Мухталифа* доирасидаги рукнлар ҳазаж, ражаз, рамал баҳрларидан тузилган доирага жалб қилинганлиги туфайли бу доира *муъталиба* деб юритилади.

4. Мунсариҳ, музориъ, мужтасс, муқтазаб баҳрлари бир доирани ташкил этади. Масалан: агар мафoъийлу фoъилоту мафoъийлу фoъилоту рукнларини мафoъийлунинг «ма» ҳарфидан бошлаб доиранинг айланасига ёзиб 4 марта фoъилоту рукнининг «ту» ҳарфида тугатсақ, 8 рукнли кафф қондаси ишлатилган музориъ баҳри ҳосил бўлади; агар мафoъийлу рукнининг «ъийлу»сидан бошлаб ъийлу фoъилоту мафoъийлу фoъилоту мафо ёзсақ, мафoъийлун фаъилотун мафoъийлун фаъилотун ўл-

човида хабн қондаси ишлатилган 8 рукнли муқтазаб баҳри ҳосил бўлади; агар мафобийлунинг «лу» ҳарфидан бошлаб лу фобйлоту мафобийлу фобйлоту мафобий ёзсак, мафобийлун фаъилотун ўлчовида хабн қондаси ишлатилган 8 рукнли мужтасс баҳри ҳосил бўлади; агар «лоту»дан бошлаб лоту мафобийлу фобйлоту мафобийлу фобий ёзсак, муфтаъилун фобйлоту муфтаъилун фобйлоту ўлчовида тайй қондаси ишлатилган 8 рукнли мунсарих баҳри ҳосил бўлади. Мана шу юқорида эслатилган баҳрлар муштабиҳа доираси деб аталади. Бу доиранинг муштабиҳа деб аталишининг сабаби рукнларнинг бир-бирларига ўхшашликларидан келиб чиққан.

5. Сарий, жадид, қариб, хафиф ва мушокил баҳрлари бир доирадан олти рукнли бўлиб чиқадилар. Масалан: муфтаъилун муфтаъилун фобйлотун рукнларини бир доирага ҳарфларини айрим-айрим қилиб ёйсак, буни «муф»дан бошлаб «лоту» ҳарфларида тугатсак, тайй қондаси ишлатилган сарий баҳри келиб чиқади: агар муфтаъилун рукнининг «та»сидан бошлаб таъилун муфтаъилун фобйлоту муф ёзсак, фаъилотун фаъилотун мафобилун ўлчовида хабн қондаси ишлатилган жадид баҳри ҳосил бўлади; агар муфтаъилун рукнининг «ъилун» лафзидан бошлаб ъилун муфтаъилун фобйлоту муфта деб ўқисак, мафобийлу мафобийлу фобйлоту ўлчовида кафф қондаси ишлатилган қариб баҳри ҳосил бўлади; агар иккинчи муфтаъилуннинг «та» лафзидан бошласак, фаъилотун фобйлу фаъилотун ўлчовида хабн қондаси ишлатилган хафиф баҳри ҳосил бўлади; агар «лоту» лафзидан бошланса, фобйлоту мафобийлу мафобийлу ўлчовидаги *кафф* қондаси ишлатилган мушокил баҳрини ҳосил қилади. Буларнинг ҳаммаси бир доирага жойлашиб мунтазиъа доираси дейилади.

Ёлғиз биргина мутақориб баҳрига махсус бир доира яратилиб уни мунфариди доираси деб аташган. бироқ Абул Ҳасан Аҳфаш ундан мутадорик баҳрини излаб топган ва уни муттафиқа доираси деб атаган. У бу икки баҳрни бир доирага қуйидагича жойлаштирган: Агар «фаъув» лафзидан бошлаб «фаъувлун» рукнини 8 марта «фобйлу» ўлчовида ўқилса мутадорик баҳри ҳосил бўлади.

Мана шу юқорида айтилган доираларга кейинчалик бошқа арузшунос олимлар янги доиралар ихтиро қилиб қўшганлар. Лекин доираларга ҳар бир арузшунос олим

баҳрларни жамъ қилишда ўз усулини қўллаган. Бу эса баҳрларни баён қилишда ҳар бир олимнинг ижодий илмий методини кўрсатади. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида бу 6 доирага қўшимча яна бир доира келтирилади. Бу доиранинг номини Алишер Навоий Доира-и мужталиба деб атайди, яъни сариф, жадид, қариб, мунсариф, хафиф, музориф, муқтазаб, мужтасс ва мушокил баҳрлари ўртасида умумийлик топганини эслатади:

«Бу мазкур бўлгон тўққуз асл баҳрнинг солимини ки, зиҳфот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир Доира-и узмода жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисрафдин ҳам истихроҷ қилиб, ул Доира-и мужтамиъа дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим»².

«Мезон ул-авзон»да келтирилган мужтамиъа доираси Заҳрирдин Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарида Доира-и муштабиҳаи солим деб номланган. Шу ўринда Бобир:

«Хожа Насир «Меъёр ул-ашъор»ида бу доирани келтурубтур, жадид била мушокил баҳрининг вазнини кўрсатиб, бу баҳрларни муштаъмал эмастур дебтур. Мир Алишер Навоий бу тўққуз баҳрнинг доирасини ўзига иснод қилиб ғолибан «Меъёр ул-ашъор»ни мутолаа қилмағандур»³,— деб ёзади.

Баъзи олимлар аруз илмининг доиралар бобида Алишер Навоий томонидан уч доира: 1. Мужтамиъа, 2. Мухталита, 3. Муштабиҳа доиралари қўшимча қилинган деган фикрларни илгари суришган. Лекин Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»да аруз илмига фақат мужтамиъа доирасини киритганлигини эслатади⁴. Фикримизнинг исботи учун Мухталита доирасининг Воҳид Табризийнинг «Жамъи мухтасар» асарида эслатиб ўтилишининг ўзи kifоя. Бу доирага ҳар иккала асарда вофир ва комил баҳрлари жамъ қилинган. Насириддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор»ида тавил, мадид ва басит баҳрлари бир доирага бириктирилган. Навоийнинг рисоласида эса худди шу баҳрлар муштабиҳа доирасига киритилган.

² Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 148-бет.

³ Мухтасар. 30-бет.

⁴ Уша китоб, 148-бет.

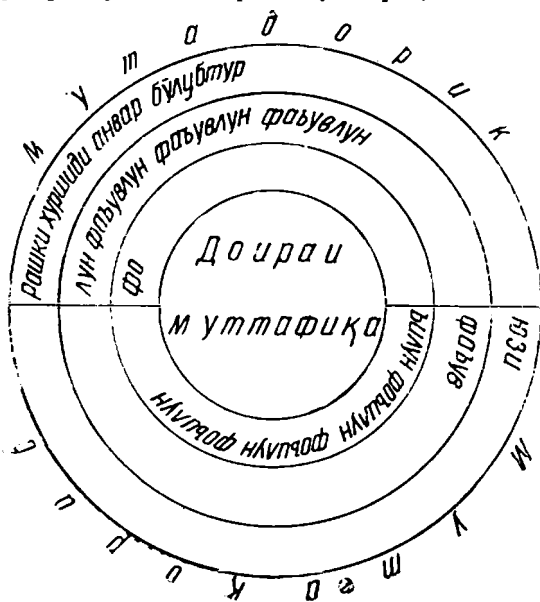
Навоний тавил, мадид ва басит баҳрларини араблар доирага жамъ қилганликларини қуйидагича баён қилади:

«Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуъаросининг махсусидур, алар арузларида доирага киюрубдурлар ва ажам шуъароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бир доирага киюруб, бу мухтасарга дохил қилилдиким, ул доирадин орий бўлмағай ва ани Доира-и муштабиҳа дебтурлар»⁵.

Демак Алишер Навоний умум аруз илмининг 6 доирасига мужтамиъа доирасини киритиб 7 тага етказди.

Заҳириддин Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарида 9 доира келтирилган. Булардан 8 доира аруз илмига маълум доиралардандур. 8 доира жумласидан бир доира мужтамиъа доирасига кирувчи баҳрларнинг ғайри солим (музоҳаф) баҳрларини жамъ қилиш билан яратилган. Асарда бу доира рамал-и махбун, ҳазаж-и макфуф ва ражаз-и матвий музоҳаф вазнлари асосида қурилган.

Бобир аруз системасининг вазнлар баёни томонидан қабул қилинган биринчи доираси мутақориб ва мутадорик баҳрлари бўлиб, Доира-и муттафиқа деб номланган:

⁵ Уша жойда.

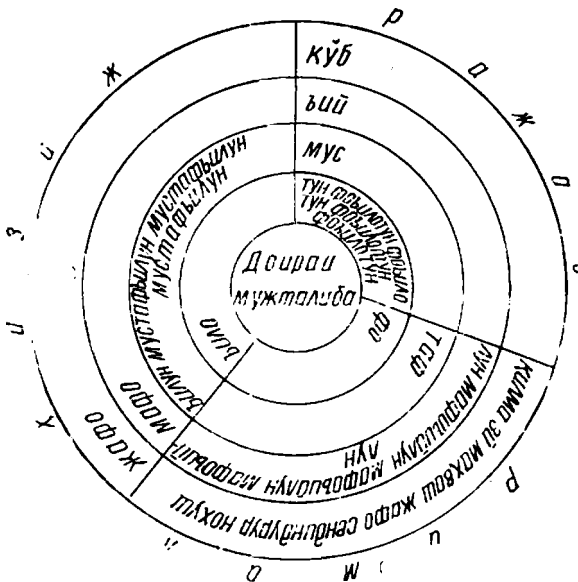
Навойнинг «Мезон ул-авзон»ида ҳам бу баҳрлар муттафиқа доирасига мансуб.

Иккинчи доира ҳазаж, ражаз ва рамал баҳрлари асосида мужталиба доирасига киритилган.

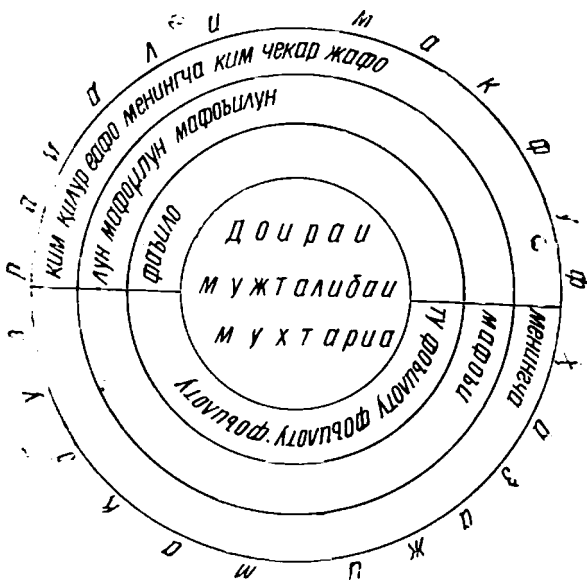
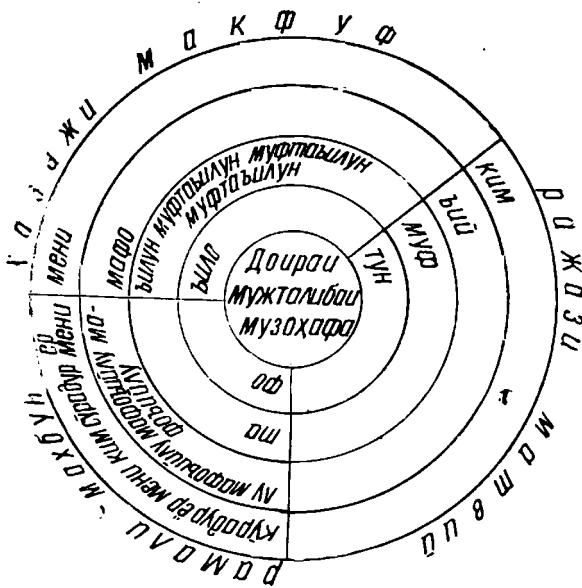
Бу уч баҳрнинг асоси етти ҳарфдан иборат бўлган рукнларнинг такроридан ҳосил бўлади. Улар бир ватад-и мажмуъ ва икки сабаб-и хафифнинг йиғиндисидан ташкил топган. Агар ўқишни мисра рукиларидаги ватаддан бошласак, тўрт марта мафъийлун руки ҳосил бўлади, бу ҳазаж баҳри. Агар ўқиш биринчи сабабдан бошланса, тўрт марта мустафъилун, бу ражаз баҳри. Ниҳоят иккинчи сабабдан бошланса, тўрт марта фойлотун руки ҳосил бўлиб рамал баҳрининг вазни эканини кўрсатади; Ҳазаж вази:

Жафо кўп қилма, эй маҳваш, жафо сендиндурур нохуш. Рамал вази:

Қилма, эй маҳваш жафо, сендиндурур нохуш жафо кўп. Ражаз вази: Кўп қилма, эй маҳваш, жафо сендиндурур нохуш жафо.

Мужталиба доирасига кирувчи ҳазаж, ражаз, рамал баҳрининг музоҳаф вазнлари ўртасида ҳам ўзаро яқинлик борлиги аниқланган, булар ҳазаж-и макфуф ра-

жаз-и матвий, рамал-и махбун вазнлари бўлиб, мужталиба-и музоҳафа доирасини ҳосил қилади: 1. Ҳазаж-и макфуф вазни: Мени кам кўрадур ёр, мени кам сўрадур ёр. 2. Ражаз-и матвий вазни: Кам кўрадур ёр мени, кам сўрадур ёр мени. 3. Рамал-и махбун вазни: Кўрадур ёр мени кам сўрадур ёр мени кам. Бобирда бу учинчи доирани ташкил этади (44-бетга қаранг).

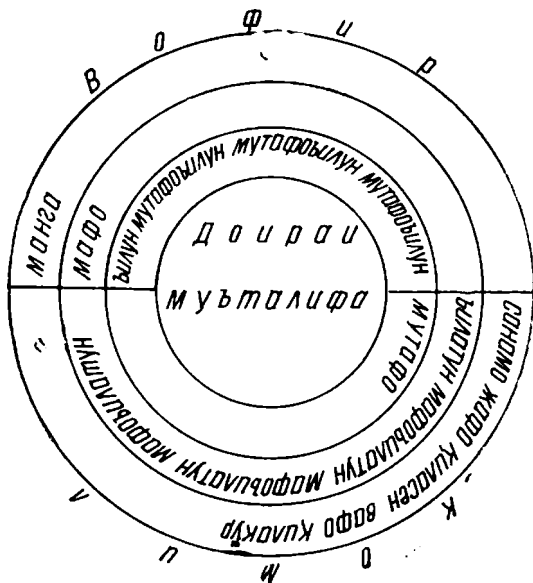
Бобир шу баҳрларнинг музоҳаф вазнлари ўртасида яна бир янги ўхшашлик излаб топади ва вазнларни доирага киритиб Доира-и мужталибаи мухтариа деб атайдигани (44-бетга қаранг). Бу доиранинг асоси ҳаваж-и мақбуз ва рамал-и макфуф вазнлари билан қурилган. Бу ҳақда Бобир қуйидагини хабар қилади:

«Ҳазаж-и мақбуз била рамал-и макфуфдин яна бир доира мумкиндур. Ҳазаж — мафоъилун тўрт қатла. Рамал — фоъилоту тўрт қатла. Мисраеким доирада битилиб, бу икки вазн андин ўқулғай, будур ҳазаж-и мақбуз вазни:

Менинча ким қилур вафо,
Менинча ким чекар жафо?

Рамал-и макфуф вазни:

Ким қилур вафо менинча,
Ким чекар жафо менинча?

Бу икки баҳрнинг асослари етти ҳарфдан иборат рукнларнинг такроридан тузилган бўлиб улар уч жуздан, бир ватад-и мажмуъ ва икки сабабдан (хафиф ва сақийл) иборат. Агар ўқишни ватаддан бошласак, уч марта мафъилотун бўлади, бу вофир баҳри. Агар сабаб-и сақийлдан бошласак, уч марта мутафъилун рукнidan иборат вазн ҳосил бўлади, бу комил баҳридир. Агар ўқиш сабаб-и хафифдан бошланса, уч марта фоълотун рукни пайдо бўлади. Олимлар бу вазнда бирор баҳр ҳам йўқлиги туфайли уни ҳисобга киритмаганлар. Бобир форс-тожик шоирлари бу вазннинг саккиз рукнidan моҳирона фойдаланганликларини таъкидлайди. Демак, вофир вазни: Манга санамо жафо қиласен, вафо қилакўр тараҳҳум этиб. Комил вазни: Санамо жафо қиласен, вафо қилакўр, тараҳҳум этиб манга. Алишер Навоийда бу баҳр Доира-и мухталифа деб номланган.

Олтинчи доирага тавил, мадид, ариз, басит ва амиқ баҳрлари бириктирилиб, мухталифа доираси деб номланган:

Бу баҳрларнинг асоси беш ҳамда етти ҳарфдан таркиб топган рукнлардан иборат бўлиб, улар беш жуздан, ватад-и мажмуъ, сабаб-и хафиф, яна бир ватад-и мажмуъ ва яна икки сабаб-и хафифдан ташкил топадилар. Агар ўқишни сабабдан бошласак, яъни иккинчи жуздан, фоъилотун фоъилун фоъилотун фоъилун вазни бўлади, бу мадид баҳридир. Агар учинчи жуздан, яъни иккинчи ватаддан бошласак, мафъийлун фаъувлун фаъувлун вазни ҳосил бўлади. Бобир бу вазнда бирорта тузук шеър йўқлигини таъкидлаб уни форс-тожик шоирлари яратганликларини ва бу вазни мақлуб-и тавил, шунингдек ариз деб ҳам юритилишини хабар қилади. Агар ўқиш, тўртинчи жуздан, яъни иккинчи сабаб-и хафифдан бошланса, мустафъилун фоъилун мустафъилун фоъилун вазни ҳосил бўлади, бу басит баҳридир. Агар бешинчи жуздан, яъни учинчи сабаб-и хафифдан бошланса, фоъилотун фаъувлун фоъилотун фаъувлун вазни ҳосил бўлади, бу амиқ баҳридир. Бу баҳр ҳам жуда кам ишлатилади. Тавил вазни: Манга қил гузар сен кел, манга қил назар сен кел. Маидид вазни: Қил гузар сен кел манга, қил назар сен кел манга. Ариз вазни: Гузар сен кел манга қил, назар сен кел манга қил. Басит вазни: Сен кел манга қил назар, сен

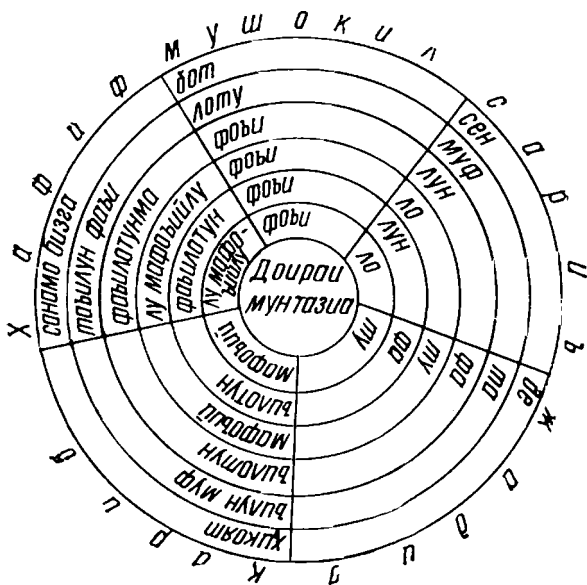
ланса, мафъувлоту мустафъилун мафъувлоту мустафъилун вазни ҳосил бўлади, бу муқтазаб баҳридир. Агар сабаб-и хафифдан, яъни олтинчи жуздан бошланса, фоъи-ло-тун мафоъийлун фоъи-лотун мафоъийлун вазни ҳосил бўлади.

Бу баҳрларнинг солим вазнлари ишлатилмайди. Демак мунсариҳ билан муқтазаб — матвий, музорий—мак-фуф, мужтасс — махбун сифатида доирага бирикадилар. Мунсариҳ вазни: Ҳусн санга бор зариф, таъб санга бор латиф.

Музорий вазни: Санга бор зариф таъб, санга бор латиф ҳусн. Муқтазаб вазни: Бор зариф таъб санга, бор латиф ҳусн санга. Мужтасс вазни: Зариф таъб санга бор, латиф ҳусн санга бор.

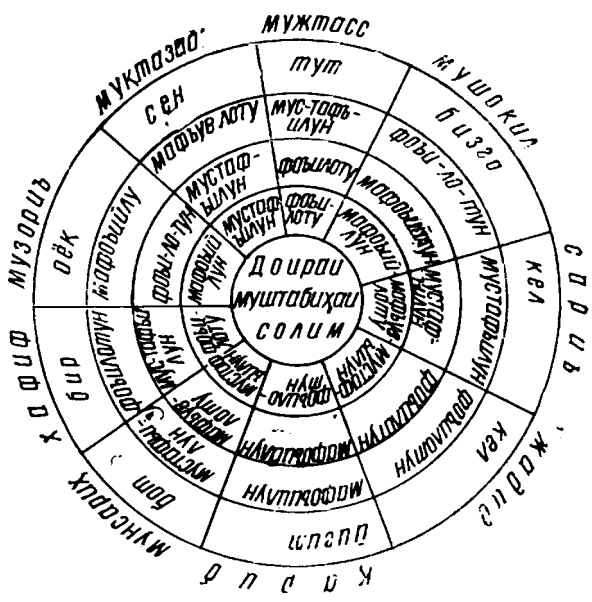
Алишер Навоийда бу доира мухталифа деб аталади.

Саккизинчи доира ўз ичига сарий, мадид, қариб, хафиф ва мушокил баҳрларини олиб, мунтазиа доираси деб аталади.

Бу баҳрнинг асоси етти ҳарфдан иборат уч рукуннинг такроридан иборат бўлиб, улар тўққиз жуздан, олти

сабаб-и хафиф, икки ватад-и мажмуъ, бир ватад-и маф-руқдан ташкил топган. Бу мустафъилун мустафъилун мафъувлоту вазни бўлиб сарий баҳридир. Агар ўқишни иккинчи сабабдан, яъни иккинчи жуздан бошласак, фобъилотун фобъилотун мустафъилун вазни ҳосил бўлади, бу жаид баҳридир. Агар аввалги ватаддан, яъни учинчи жуздан бошланса, мафобъийлун мафобъийлун фобъилотун вазни ҳосил бўлади, бу қариб баҳридир. Агар иккинчи рукнинг биринчи сабаби, яъни тўртинчи жуздан бошласак, мустафъилун мафъувлоту мустафъилун вазни ҳосил бўлади, бу вазнда форс-тожик шеърятнда мусаддас баҳр келмайди. Агар иккинчи рукнинг иккинчи сабабидан, яъни бешинчи жуздан бошланса, фобъилотун мустафъилун фобъилотун вазни ҳосил бўлади, бу хафиф баҳридир. Агар иккинчи рукнинг ватад-и

мажмуъидан, яъни олтинчи жуздан бошланса, мафобъийлун фобъилотун мафобъийлун вазни ҳосил бўлади, бу ҳам мусаддас вазнда ишлатилмайди. Агар учинчи рукнинг биринчи сабаби, яъни еттинчи жуздан бошланса, мафъувлоту мустафъилун мустафъилун вазни ҳо-

сил бўлади, бу ҳам ишлатилмайди. Агар учинчи рукнинг иккинчи сабабидан, яъни саккизинчи жузвдан бошланса, мустафъилун фоъилотун фоъилотун вазни ҳосил бўлади, бу ҳам ишлатилмайди.

Агар учинчи рукнинг ватад-и мафруқи, яъни тўққизинчи жузвдан бошланса, фоъилотун мафоъийлун мафоъийлун вазни ҳосил бўлади, бу мушокил баҳридир. Юқорида келтирилган баҳрларнинг солим вазнларини форс-тожик шоирлари ишлатишмайди. Сарий-матвий, жадид ва хафиф-махбун, қариб ва мушокил-макфуф бўлиб бир доирага бирикадилар. Сарий вазни: Сен де ҳикоят санамо бизга бот? Жадид вазни: Де ҳикоят санамо бизга бот сен? Қариб вазни: Ҳикоят санамо бизга бот сен де? Хафиф вазни: Санамо бизга бот сен де ҳикоят? Мушокил вазни: Бот сен де ҳикоят санамо бизга? «Мезон ул-авзон»да ҳам бу доира мунтазиъа деб номланган.

Ва ниҳоят Бобир аруз системасининг вазнлар баёнидаги охириги доира Навоий томонидан арузга киритилган янги доирадир. «Аруз рисоласи»да бу доирага сарий, жадид, мунсариҳ, хафиф, музорий, муқтазаб, мужтасс ва мушокил баҳрлари киритилган бўлиб, муштабиҳаи солим деб номланган.

Муштабиҳа ва мунтазиъа доираларида келтирилган ўзаро ўхшаш баҳрларнинг солимига ушбу доирани келтиришган. Сарий вазни: Кел-кел йигит бот бир оёқ сен тут бизга. Жадид вазни: Кел йигит бот бир оёқ сен тут бизга кел. Қариб вазни: Йигит бот бир оёқ сен тут бизга кел-кел. Мунсариҳ вазни: Бот бир оёқ сен тут бизга кел-кел йигит. Хафиф вазни: Бир оёқ сен тут бизга кел-кел йигит бот. Музорий вазни: Оёқ сен тут бизга кел-кел йигит бот бир. Муқтазаб вазни: Сен тут бизга кел-кел йигит бот бир оёқ. Мужтасс вазни: Тут бизга кел-кел йигит бот бир оёқ сен. Мушокил вазни: Бизга кел-кел йигит бот бир оёқ сен тут. Алишер Навоий бу баҳрни мужтамиъа деб атаган.

Демак арузда ҳаммаси бўлиб 9 доира бор: 5 та араб, 2 та форс-тожик, Навоий ихтиро қилган мужтамиъа билан Бобир ихтиро қилган мужталиба-и мухтариа доираларидир.

ТАҚТИЪ ВА УНИНГ ҚОИДАЛАРИ

Вазн миқдор, вақт ва лафзга нисбатан белгиланади. Лафз вазни юзасидан олимлар сарфий¹ ва арузийларга² бўлинадилар. Сарфийлар фиъл лафзини ўзларига ўлчов мезони қилиб қабул қилишган. Уларнинг қондасига кўра ўлчанадиган сўз билан вазн ўртасидаги ҳарфлар тенг бўлиши керак. Масалан: назара сўзининг вазни — фаъала, носирники — фоъил ва ҳоказо. Арузийлар эса мезон қилиб афойл — тафоъийл лафзларини асос қилиб олишган. Уларнинг қондасига кўра ҳарфларнинг тенг келиши шарт эмас. Масалан: жаҳон кездим, жонга еттим — мафоъийлун фоъилотун.

Шундай қилиб, тақтиъ аруз илмининг асосий категорияларидан бири бўлиб, байт таҳлилида сўзларнинг руқнларга нисбатан мавзунлигини ажратиб кўрсатишга айтилади. Ҳар бир миллий аруз тил хусусиятларидан келиб чиқиб ўзининг муайян қонуниятларига эга.

Араб, форс-тожик тилларида яратилган шеърларни таҳлил қилишдаги тақтиъ қоидалари ўзбек тилидаги шеърларга нисбатан ҳам кўп ҳолларда татбиқ этилади. Лекин шу билан бирга ўзбек тилининг ўзига хос фонетик ва грамматик хусусиятлари алоҳида тартиб қондани талаб қилади. Ана шулар тўғрисида қисқача тўхтаб ўтайлик.

Ҳар бир баҳрнинг байт бўлаклари афоъийл усулида жузвларга мосланади, масалан: ҳар бир ҳаракатли ҳарф ҳаракатли ҳарф тўғрисида ва ҳар бир сокин ҳарф сокин ҳарф тўғрисида туриши лозим. Масалан: фаъув-луннинг тўғрисида бо-риб-кел сўзи мос келади. Бо-фа, риб-ъув, кел-лун.

¹ Грамматика билан шуғулланувчилар.

² Аруз илми билан шуғулланувчилар.

Тақтиъда талаффуз қилинган ҳарфлар эътиборга олиниб, ёзилган ҳарфлар эътиборга олинмайди. Сўзнинг бошида келган узун ва маддали алифлар икки ҳарф ўрнида ҳисобланади. Изофа касраси бир ҳарф ҳисобига ўтади, масалан: Мафoъийлун вазнида бўлган *мани шайдо* сўзидаги каби ҳолатларда. Ташдидли ҳарф ҳам икки ҳарф ўрнига ўтади. Алиф-и васл баъзи ҳолларда тақтиъда эътибор қилинади, баъзи ҳолларда олиб ташланади. Форс-тожик тилидаги гўшт, чист, сохт сўзлари сингари икки сокин кетма-кет бўлиб мисранинг ўртасида келса, икки сокиннинг бири ҳаракатли ҳисобланиб, иккинчисига эътибор қилинмайди. Агар икки сокин ҳарф, икки ҳаракатли ҳарфли сўзларнинг тўғрисида келса, ҳар икки сокин ҳам ҳаракатли ҳарф ҳисобига ўтади. Форс-тожик тилидаги хоб, хожа каби сўзлардаги «вов» ҳарфи олиб ташланади. боғловчи «вов» ҳарфи баъзида ҳаракатли ва баъзида сокин ҳарф ўрнида келади. Албатта ҳақиқий тақтиъ билан ҳақиқий бўлмаганини ажратиш учун, бунинг қондасидаги баҳрларнинг вазн ва рукнларини яхши билиб олиш ва ўзлаштириш талаб қилинади. Туркий (ўзбек) арузида тақтиъ умум аруз қоидаларига нисбатан умумийликка эга бўлса ҳам, ўзнинг айрим хусусий томонлари билан бошқа миллий арузлардан фарқ қилади. Бу хусусиятлар Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» ва Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарларида мукаммал ишлаб чиқилган.

Юқорида эслатганимиздек, тақтиъ арузийлар истилоҳида байтнинг таҳлилидир. Баъзи ҳарфлар ёзувда ифода қилинса ҳам лекин тақтиъда эътиборга олинмайди, масалан: ойу обдаги «вов» ёзилса ҳам эътиборга олинмай, фoъ вазнида ўлчанади. Аксинча, баъзан ёзувда ифода қилинмаган товушлар эътиборга олиниши мумкин. Масалан: Санга ва манга (фаъул) сўзларининг «син» ва «мим» ҳарфлари орасида баъзи маҳалда ёзувда ифода қилинмаган алиф-и муталаффаз келади, ўзбек тилида фатҳа, дамма ва касрадан сўнг «алиф», «вов», «ёй» келиши қоидага айланган.

Масалан: *яхши, янглиғ, манга, санга, довуд* сўзидаги каби «вов» ўзбек тилида учрамайди. Ташдид ҳарфлар учун ўзбек тилида махсус қоидалар мавжуд. Фeълларнинг таркибидagi ўтган замонни англатувчи «дол» ҳарфи баъзан «те»га айланади. Масалан: етти, кетти, айти, қайтти ва бошқалар. Шунингдек «ғайн», «қоф»,

ҳарфлари ҳам ассимиляцияга учраши мумкин. Агар феълнинг охирги ҳарфидан олдингисининг ҳаракати касрали ҳарф бўлса доимо битта «те» ишлатилади, масалан: ети ва кети. Бошқа вақтларда бу каби феъллардаги ҳарфлар ассимиляция ҳодисасига учраб иккита «те» билан ишлатилади.

Ўзбек имлосида «алиф», «вов», «ёй» ҳарфлари фатҳа, дамма ва касранинг аломати бўлиб, талаффуз қилинмайди ва тақтиъда соқит бўлади. Масалан: *сени кўрсам* жумласининг ҳарфлар сони 10 та. Бу жумла *фаъилотун* вазнига тушади. *фаъилотун* вазнининг ҳарфлар сони 6 та. Демак тақтиъда 4 ҳарф эътиборга олинмай соқит қилинади. Лекин баъзи маҳалда «алиф», «вов», «ёй»лар рукнларнинг мувозанати учун чўзиқ талаффуз қилиниб тақтиъда эътибор қилиниши ҳам мумкин. Масалан юқорида келтирилган *сени кўрсам* жумласи *мафозийлун* вазнида ҳам ишлатилиши мумкин. Бу ўринда *сени* сўзидаги охирги «ёй» ҳарфи эътиборга олинади. Ёки *сени* сўзидаги аввалиги «ёй» ҳарфи эътиборга олинса, у ҳолда *фозилотун* вазнига тушади.

Фатҳанинг аломати «ҳо» бўлиши мумкин. Бу каби «ҳо» тақтиъда эътибор қилинмаса очиқ бўғин ҳисобига ўтади. Масалан: *қилса вафо муфтаъилун*. Агар тақтиъда эътиборга олинса ёпиқ бўғин ҳисобига ўтади, масалан: *қилса вафо мустафъилун* форс-тожик тилида ҳам баъзи маҳалда сўзнинг охирида келувчи «ҳо» ҳарфи фатҳанинг, «вов» замманинг, «ёй» касранинг аломати бўлиб тақтиъда эътибор қилинмайди, масалан: *ту ки бурда дил мутафозилун*. Баъзилар *ح* ва *ك* ни ва *ك* яъни «ёй» ҳарфи билан ёзадилар. Демак баъзи маҳалда касранинг аломати ҳам «ҳо» ҳарфи бўлиши мумкин.

«Вов» ҳарфи сўзларнинг ўртасида келганда дамманинг аломатидир. Масалан: *хуш ва хур* — фаъ вазнида. Бу турдаги «вов», *вов*-и ишмоми замма деб аталади. Яна *вов*-и атф борки, у уч турга бўлинади. Икки навъи ҳам ёзувда ифода қилиниб, ҳам талаффузга келади, масалан: *гулу мул-фаъулун*, *гул ва мул-фозилун*, учинчи навъи ёзувда ифода қилиниб талаффузга келмайди ва тақтиъда соқит бўлади. Масалан: *гулу мул-фаъилун*.

Яна «*Нун*» ҳарфи борки, баъзи ўринда эътиборга олинмайди, масалан форс тилидаги «*монда*» сўзининг «*Нун*» ҳарфи тақтиъда эътибор қилинса фозилун вазнида бўлади. Бу каби сўзларда учрайдиган «*нун*» ҳарфи-

нинг номи нун-и муталаффаз деб юритилади. Ўзбек тилидаги *қачон келгай* (мафъийлун) сўзларидаги «нун» эътиборга олинмайди. Ўзбек тилида яна «нун» ҳарфининг бир тури борки «*коф*» ва «*нун*» ҳарфлари билан келганда тақтиъда эътиборга олинмайди, масалан: *Янглиғ—фаълун* вазнидадир.

Шеърда икки сокин ҳарф ёнма-ён келса улардан бири ҳаракатли ҳарф эътибор қилинади, масалан: даст бидеҳ—торт қўлум—муфтаълун. Ўзбек шеърларида учрайдиган сокинлар ҳақида Бобир қуйидагини айтади:

Каро зулфунг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгининг иштиёқида не сабру, не қарорим бор.

Бу байтнинг ҳашвида икки сокини мутаволи тасаввур қилиб бўлмас, агар икки сокин воқиъ бўлса, бири-си мутаҳарикка маҳсуб бўлур, ё улким тақтиъда соқит бўлур, мўътабар эмас³.

Ўзбек тилида шеър вазнларининг орасида ҳеч маҳал уч сокин ёнма-ён келмайди, бу ҳолат форс-тожик шеър вазнларида учрайди. Масалан: *Рострў—муфтаълун*. Бу ҳолда бир сокин тақтиъда эътиборга олинмай, бир сокинга эътибор қилинади.

Аруз вазнининг турк шеърлятига кириб келиши ҳар бир тилга уни мослаштиришни талаб қилди. Бунда асосий номавзунлик араб тилидаги узун товушларни тил фонетик хусусиятларига мослаштиришдан иборат эди. Бу фонетик нормалар ишлаб чиқилгач, аруз вазнида бошқа вазнлардаги каби назм қилиш имконияти эркин бўлди. Шу вазнда минглаб ажойиб асарларнинг бунёд этилиши, унинг ўзбек тилида барҳаётлиги ва мустаҳкам мавқеидан далилдир.

Хуллас, Навоий ва Бобир томонидан арузнинг тақтиъ борасида илмий асосда ишлаб чиқилган назарий қонун-қондалар ўзбек арузининг ўзига хос хусусиятларини намоийш қилиш билан бирга, араб ва форс-тожик тилларидаги сингари туркий тилларда ҳам аруз кенг қўлланилиши мумкинлигини исбот қилади.

³ Мухтасар. 33-бет.

БАҲРЛАР ВА ВАЗНЛАР

Аслий рукнларнинг такрори ёки бирининг бошқаси билан таркиб топиши натижасида баҳр ҳосил бўлади. Уларнинг сони ўн тўққизта, булар: 1. Мутақориб, 2. Мутадорик, 3. Ҳазаж, 4. Ражаз, 5. Рамал, 6. Вофир, 7. Комил, 8. Тавил, 9. Мадид, 10. Басит, 11. Мунсарих, 12. Музорих, 13. Муқтазаб, 14. Мужтасс, 15. Сарих, 16. Жаид, 17. Қариб, 18. Хафиф, 19. Мушокил.

Бобир тавил доирасига кирувчи ариз ва амиқ баҳрларини ҳам тилга олади, лекин уларни юқоридаги баҳрлар қаторига қўшмайди.

Мутақориб, мутадорик, ҳазаж, ражаз, рамал, вофир, комил баҳрлари бир хил аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўлганлиги сабабли улар муттафиқ ул-аркон деб ном олганлар. Булардан вофир билан комил баҳрлари мусаддас ул-аркон бўлиб ишлатилса, ўзгалари мусамман ул-аркон бўлиб келади.

Тавил, мадид, басит, мунсарих, музорих, муқтазаб, мужтасс, сарих, жаид, қариб, хафиф, мушокил баҳрлари бир хил аслий рукнларнинг бошқаси билан таркиб топганлиги туфайли улар мухталиф ул-аркон деб юритилади. Булардан тавил, мадид, басит, мунсарих, музорих, муқтазаб, мужтасс мусамман ул-аркон бўлиб ишлатилади. Сарих, жаид, қариб, мушокил мусаддас ул-аркон бўлиб келади.

Аслий рукнларнинг турли ўзгаришларга учраши натижасида юзлаб вазнлар вужудга келади. Бу вазнларнинг миқдори муайян эмас. Буни табиий бир ҳол деб қараш керак. Чунки ҳар бир тадқиқотчи аруздаги имкониятларнинг кенглиги нуқтаи назаридан янги-янги вазнлар ихтиро қилиши мумкин. Лекин бу вазнларнинг амалда тадбиқ қилиниши катта аҳамият касб этади. Бобирнинг «Аруз рисоласи»да ҳаммаси бўлиб 537 вазн келтирилади.

Озарбайжон арузшунос олими Акрам Жаъфарнинг аниқлашича, арузнинг 19 баҳрида, Соҳиб ибн Аббодда — 139; Насириддин Тусийда — 273; Қайс Розийда — 250; Воҳид Табризийда — 65; Абдураҳмон Жомийда — 140; Алишер Навоийда — 125; Сайфи Нишопурийда — 91; Абдулнафида — 190; Блохманн ва Бертельсда — 92; Аҳмад Аймутлуда — 152; Баҳром Сирусда — 311; Акрам Жаъфарда — 240 вазн келтирилган¹.

Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида келтирилган вазнлар сони Бобирнинг «Аруз рисоласи»да келтирилган вазнлар сонига нисбатан кам эканлиги кўриниб турибди. Бу «Мезон ул-авзон»нинг илмий қийматига сира таъсир қилмайди. Чунки «Мезон ул-авзон»да форс-тожик арузидаги вазнлар устида тўхталмай фақат туркий арузда қўлланиладиган, кенг истеъмолдаги асосий вазнлар борасидагина гапирилади. Бобир эса ўзининг рисоласида ўзбек арузида ишлатиладиган вазнларни баён қилиш билан бирга форс-тожик шеъриятида ишлатиладиган вазнлар устида ҳам тўхтайдди.

Бундан ташқари, Бобир ихтиро қилган вазнларнинг ҳаммасини, шу жумладан ишлатилмайдиган вазнларни ҳам шу жумлага киритган. Бобирнинг «Аруз рисоласи»даги вазнлар сонини кўрсатувчи жадвал кейинги (58) саҳифада берилди.

Бобир шеър вазни билан кўп йиллар шуғулланиб самарали ижодий меҳнат қилди. У аруз назарияси билан мавжуд йирик асарлар орқали яқиндан танишди. Бобирда шу асарларни қиёсий ўрганиб маълум тегишли хулосалар ва кузатишлар натижасида ўзбек арузи борасида бой назарий ва илмий ғоялар вояга етишди. Бу ғоялар «Аруз рисоласи» номли асарда ўз ифодасини топган.

«Аруз рисоласи»даги вазнлар тафсилини баён қилишдан аввал асарнинг тузилиши ҳақида қисқача тўхтаб ўтамыз.

Бобирнинг мазкур рисоласи аруз категорияларини баён қилиш ва уларнинг тартибини белгилаш жиҳатидан бошқа рисоалардан тубдан фарқ қилиб, ўзига хос

¹ Қаранг: Ж а ъ ф а р А к р а м. Уша китоб, 174-бет. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимизки, юқоридаги солиштирув миллий арузлар доирасидадир. Бобирнинг буюк хизмати шундаки, у форс-тожик ва туркий арузларидаги вазнларни умумлаштириб ўзи яратган вазнлар билан қўшиб жамлайди.

Баҳрлар номи	Вазнлар				Жами
	Мута- таввал	Мусам- ман	Мусад- дас	Мураб- баъ	
Мутақориб	2	29	7	4	42
Мутадорик	1	14	7	4	26
Ҳазаж	4	71	21	9	105 ²
Ражаз	2	33	18	10	63
Рамал	2	38	13	6	59
Вофир	—	12	8	2	22
Комил	—	10	7	5	22
Тавил	—	5	—	1	6
Мадид	—	3	—	1	4
Ариз	—	3	—	1	4
Басит	—	4	3	1	8
Амиқ	—	1	—	1	2
Мунсарих	—	19	11	3	33
Музоринъ	—	16	5	3	24
Муқтазаб	—	10	—	5	15
Мужтасс	—	12	5	3	20
Саринъ	—	—	15	2	17
Жалид	—	—	8	3	11
Қариб	—	—	11	3	14
Хафиф	—	—	18	4	22
Мушокил	—	2	10	6	18
Жами	11	282	167	77	537

алоҳида илмий системани ташкил қилади. Асарда баҳрлар тартиби рукнларнинг мавқеига нисбатан белгила-
ниб, икки гуруҳга ажратилган. Бир хил рукнларнинг
такроридан таркиб топган аслий рукнлар мутгафиқ ул-
аркон³ гуруҳига, аксинча турли рукнлардан иборат бўлган
аслий рукнлар эса, мухталиф ул-аркон гуруҳига киритил-
ганини айтиб ўтган эдик. Баҳрлар тартибини аниқлаш-

² 24 рубойй вазнлари ҳам шу жумлага киради.

³ Мухтасар. 24-бет.

да эса рукнларнинг сони (мусамман, мусаддас, мураббаъ) ва баҳрларнинг қайси доирага мансуб эканлиги ҳам эътиборга олинган. Баҳрлар ва доираларнинг тартиби баҳрдаги рукнлар ҳаракатларининг сонига нисбатан белгиланган. Бу тартиб аввалам бор ҳаракатларининг сони энг кам бўлган мусамман рукнли баҳрлардан бошланиб, то ҳаракатларининг сони энг кўп бўлган баҳрлар билан тугайди. Шу тартибда илгари муттафиқ ул-аркон, сўнгра эса мухталиф ул-аркон гуруҳидаги баҳрлар баён қилинади. Мазкур система баҳрларнинг ҳамма вазнларига нисбатан риоя қилинган.

Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида эса баҳрларнинг тартиби доираларга, шунингдек уларнинг ўзбек шеърлятида тутган ўрнига қараб белгиланган.

Мухталиф ул-аркон гуруҳидаги мунтазиъа доирасига кирувчи сарийъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил баҳрлари ва муттафиқ ул-аркон гуруҳидаги муъталифа доирасига кирувчи вофир билан комил баҳрлари ва араб поэзиясида мусаддас ишлатилади. Лекин форс-тожик ва ўзбек шоирлари бу баҳрларни мусамман рукнли қилиб ҳам ишлатадилар. Шунинг учун ҳам рисолада баҳрлар тартиби жиҳатидан мазкур баҳрлар мусаддас рукнлар қаторида назарда тутилса ҳам уларнинг мусамман рукнларига ҳам мисоллар келтирилган.

Бобир «Аруз рисоласи»да муттафиқ ул-аркон гуруҳидаги мусаддас рукнлар ҳақида қуйидагиларни баён қилади:

«Булардин вофир ва комил мусаддас ул-аркон келибтур, ўзгалари мусамман ул-аркон. Бу иккини ажам шуъароси такаллуф била мусамман қилибтурлар, хушоянда келибтур... Араб қошида бу тўрт баҳрким мутақорибу тавил ва мадиду басит бўлғай мусамман ул-аркон келибтур. Бу тўрт баҳрдин ўзга жамиъ бухурким улар қошида муътабар ва машҳурдур, мусаддас ул-аркон келибтур»⁴.

Юқорида «Аруз рисоласи»нинг баҳрлар тартиби тuzилиши билан танишилди, энди шу тартибда мазкур баҳрларнинг вазнлари устида батафсил тўхтайлик.

Мутақориб — Бобир аруз системасининг муттафиқ ул-аркон гуруҳининг муттафиқа доирасига кирувчи би-

4 Мухтасар. 24-бет.

ринчи баҳри. Алишер Навоий аруз системасининг мутафиқа доирасидаги ўн учинчи баҳри.

Бу баҳрга асарда 42 вазн келтирилган. Шу жумлага 2 мутатаввал, 29 мусамман, 7 мусаддас ва 4 мураббаъ вазнлар киради. 42 вазндан йигирма вазн мустаъмал, саккиз вазн мустаъмал-и матбуъ, беш вазн мухтараъ.

Мутақориб баҳрининг ўзбек поэзиясида ишлатиладиган зиҳофларининг сони 6 та. Солим рукн билан бирга 7 та, булар: фаъувлун, фаъувлу, фаълу, фаълун, фаъул, фаъ, фаъувлон.

Акрам Жаъфар ўз тадқиқотида⁵ Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асари ва «Хазойин ул-маъоний» асосида ўзбек поэзиясида мутақориб баҳрида фаъ зиҳофи истеъмолда эмас, унинг ўрнида фаъувлон ишлатилади деган фикрга келган эди. Бобир асарида худди иккала мазкур зиҳофлар кенг истеъмолда экани маълум бўлди. Фаъ ва фаъувлон зиҳофлари рисолада мусамман ва мусаддас рукнларда ўз аксини топган. Мусаббағ вазнга келтирилган қуйидаги байт Алишер Навоийга мансуб, сўнгги икки байтлар Бобир ижодига тегишли:

Мусаббағ

Зиҳи сек ۱ рибон чарх ۲ уз [а] раҳ ۳ навардинг,
Назар топ ۱ майин тў ۲ тиёлиқ қа ۳ гардинг.
Фаъувлун фаъувлун фаъувлун фаъувлон⁶.

Бир рукн солим, бир рукн абтар

Қадинг сарву хатинг сунбул,
Кўзунг наргис, узоринг гул.
Фаъувлун фаъ фаъувлун фаъ.

Аруз ва зарб абтар

Вафо қил манга бир дам,
Ато қил лабнигдин ҳам.
Фаъувлун фаъувлун фаъ.

Шуни айтиш лозимки, мутақориб баҳрининг мураббаъ рукннинг озарбайжон поэзиясида ишлатилиши ҳақида А. Жаъфарда маълумотлар бор. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ида мутақориб баҳрининг мусам-

⁵ Жаъфар Акрам. Ўша китоб, 157-бет.

⁶ Мухтасар. 34-бет.

ман ва мусаддас рукнларининггина вазнлари келтирилади⁷. Бобир қуйидаги вазнларни келтиради:

Мураббаъот-и солим
Фироқингда ёрим,
Кетиб тур қарорим.
Фаъулун фаъулун

Мақбуз-и аслам
Тилимда зикри,
Қўнгулда фикри.
Фаъулу фаълун⁸

Бир рукн аслам, бир рукн солим
Сенсиз нигорим,
Йўқтур қарорим.
Фаълун фаъулун⁹.

Бир рукн аслам, бир рукн солим
Келки нигорим,
Кетти қарорим.
Фаълу фаъулун¹⁰.

Фикримизча, Заҳириддин Бобир мутақориб баҳрининг мураббаъ вазнларига мисоллар келтирган бўлсада, бу вазнда шеърлари камдан-кам бўлса керак. Чунки Бобирнинг ғазаллари орасида ҳам мазкур вазнлардаги байтлар учрамайди.

Энди бошқа асарларга нисбатан «Аруз рисоласи»да кенгроқ ўринни эгаллаган мутатаввал¹¹, яъни узайтирилган вазнлар ҳақида тўхтамоқчимиз.

Мутатаввал вазнлар аруз илмига бағишланган ҳозирги замон адабиётида бутунлай тилга олинмайди. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» ва Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарларида бу вазн ҳақида маълумотлар бор. Навоий «Мезон ул-авзон»да мутатаввал вазнининг келиб чиқиш нуқтаи назаридан арузга алоқаси йўқлигини гапириб, форс-тожик ва ўзбек шоирлари томонидан яратилганини таъкидлайди.

Заҳириддин Бобир эса бу ҳақда «Аруз рисоласи»да

⁷ Сирус Баҳром. Арузи тожики. Душанбе, 1963, 174-бет. Бу бетда мутақориб баҳри мураббаъ рукнининг 2 карра фаъулун рукнидан иборат эканлиги таъкидланган холос, лекин асарда шу рукнга мисол келтирилмаган. Бу эса мутақориб баҳрининг амалда мураббаъ рукнли бўлиб ишлатилишига шубҳа ҳосил қилади.

⁸ Мухтасар. 37-бет.

⁹ Уша жойда.

¹⁰ Уша жойда.

¹¹ Мусамман рукнлардан зиёд вазнлар мутатаввал деб аталади

мутатаввал вазнида шеър ёзган шоирларнинг ҳурматга сазовор эканлигини қуйидагича таъкидлаган:

«Агар байтнинг биноси секкиз рукнидин ортуқ бўлса мутатаввал дерлар. Бу мутатаввалнинг миқдори муайян эмас. Ҳар не миқдор ортуқ бўлса шоир мухтордур»¹².

Рисолада мутатаввал вазнларга нисбатан кенг ўрин берилган. Асарда ҳаммаси бўлиб 11 мутатаввал вазн келтирилган. Мутатаввал вазнлар асосан мутақориб, мутадорик, ҳазаж, ражаз, рамал баҳрларига хосдир. Мутатаввал вазн ўн рукндан тортиб 36 рукли ёки ундан ҳам кўп бўлиб келиши мумкин. Рисолада мутатаввал вазнда айтилган шеърлар асосан Исмаат Бухорий, Тирозий ва Бобирга мансуб. Асарда мазкур 11 вазннинг 7 вазнига туркий шеърлар билан мисол келтирилган. Мутақориб баҳрида икки¹³ мутатаввал вазн кўрсатилган. Биринчи мақбуз-и аслам вазнида Исмаат Бухорийнинг Улуғбек Мирзонинг исмига айтган қасидаси (матлаъи мисолида) ўн олти рукн билан айтилади:

Зиҳи ду чашмат ба хуни мардум кушода тийру кашиди ханжар.
Руҳи чу моҳат сабоҳи давлат хати сиёҳат шаби муанбар.
Шибҳи Сулаймон чашман Улуғбек имомни барҳақ валиин мутлақ,
Батан таҳамтан байад муайяд, бадил мужоҳид, багир газанфар.
Сипеҳр боғин нужум варди чу қилди ул навъким Хаварнақ,
Нуридин ул шамъ ичра солди нур минг сафоу равнақ.
Фаъувлу фаълун фаъувлу фаълун фаъувлу фаълун фаъувлу фаълун

Иккинчиси бир рукн асрам, бир рукн солим вазнида келиб, ўзбек тилидаги шеър мисолида 16 рукн билан айтилади:

Эй юзи чобук, вей кўзи усрук, вей тили чучук,
лаблари шаккар,
Эй хати сунбул, вей сўзи чун мул, вей юзи гул-гул, қомати
аръар.
Фаълу фаъувлун фаълу фаъувлун фаълу фаъувлун фаълу фаъувлун

Мазкур айтилган вазнлардан ташқари «Мезон ул-авзон»да яна бир вазн келтирилган. Бу 16 рукли мақбуз-и аслам вазнидир¹⁴.

Юзунг ҳаёлида зор бўлдум, белинг ғаминдин низор бўлдум,
Дедим бу шиддатда нола чекмай, нетайки, беихтиёр бўлдум.
Фаъувлу фаълун фаъувлу фаълун фаъувлу фаълун фаъувлу фаълун

¹² Мухтасар. 38-бет.

¹³ Мухтасар. 39-бет.

¹⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 179-бет.

«Аруз рисолаши»да, мутадорик баҳрининг мутатаввал вазнлар ҳақидаги қисмида, бир рукн солим, бир рукн махбун-и мақтуъ вазн ўн олти рукн билан келиши мумкинлиги ва у мутақориб баҳрининг аслам вазни билан ўхшаш келиши таъкидланади¹⁵. Мутатаввал вазни ҳазаж баҳрида бошқа баҳрларга нисбатан кўпроқ ишлатилиши рисолада келтирилган вазнлар сонидан кўриниб турибди. Бу мисолда мутатаввал вазннинг солими ўн олти ва 20 рукн билан келган¹⁶:

Тирозий:

Бу шаклу ҳусн ила жоно сенингдек шўху айёру латифу,
Нозикун зебоу таннозу шакар гуфтору ширинкор бир дилбар,
Анодин тугмади ҳаргиз, Ироқи Чину Яғмоу Чигил, Тақину
Мисру Ховару Руму Хўтан мулкинда, эй раъвоий сийминбар.
Мафозийлун мафозийлун мафозийлун мафозийлун мафозийлун
Мафозийлун мафозийлун мафозийлун мафозийлун мафозийлун

Қўлёзмада хаттот «тақин» сўзидан сўнг 9 ҳарфини тушириб қолдирган. Шунингдек, охириги мафозийлун рукни эса мақсур — мафозийл вазнида ёзилган. Транслитерацияда биз бунга тузатиш киритдик.

Заҳриддин Бобир мутатаввал вазнларининг уч баҳрида ҳазаж, ражаз, рамал баҳрларида ўзаро ўхшаш вазнларни излаб топади¹⁷. Булар ўн олти рукнли ҳазаж-и макфуф, аруз ва зарб мақсур, ражаз-и матвий, рамал-и махбундир:

1. Ҳазаж-и мутатаввал-и макфуф.

Манга сен нечаким жавру жафо бирла азоб айласанг эй, ёри жафожўйи пурозори ситамкор,

Санга мен қилурам қуллуқу хизмат, чекарам жавру жафо, токи тирикмен эрурам ёри вафодор.

Мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу.

Мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу¹⁸.

2. Ражаз-и мутатаввал-и матвий.

Сен нечаким жавру жафо бирла азоб айласанг эй, ёри жафожўйи пурозори ситамкор манга,

Мен қилурам қуллуқу хизмат, чекарам жавру жафо, токи тирикмен эрурам ёри вафодор санга.

¹⁵ Мухтасар. 43-бет.

¹⁶ Уша китоб. 54-бет.

¹⁷ Уша китоб, 54-бет.

¹⁸ Қўлёзмада фаъулун.

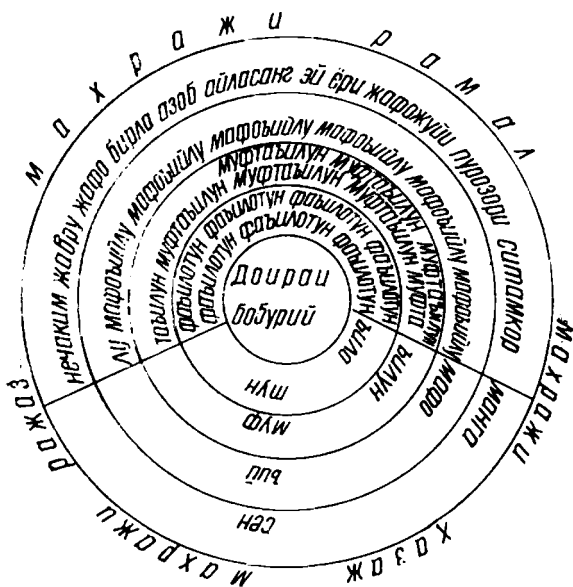
Муфтабилун муфтабилун муфтабилун муфтабилун муфтабилун
Муфтабилун муфтабилун муфтабилун

3. Рамал-и мутатаввал-и махбун.

Нечаким жавру жафо бирла азоб айласанг эй,
ёри жафожўйи пурозори ситамкор манга сен,
Қилурам қуллуқу хизмат, чекарам жавру жафо,
токи тирикмен эрурам ёри вафодор санга мен.

Фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъи-
лотун фаъилотун фаъилотун фаъилотун.

Лекин Заҳириддин Бобир ҳазаж, ражаз ва рамал баҳрларининг ҳазаж-и макфуф, аруз ва зарби мақсур, ражаз-и матвий, рамал-и махбун вазнларидаги ўзаро ўхшашликни янги бир доира шаклида ифодаламайди. Мазкур вазнларнинг арузга алоқаси бор бўлганлиги учун уларни алоҳида доирага киритиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Шунинг учун ҳам биз буни Бобир томонидан мутатаввал вазни борасида аруз илмига киритган янгилигини равшанлаштириш йўлида доира шаклига келтирдик ва уни Доира-и бобурий деб атадик:

Қўлёмани кўчириш вақтида шу ерда хаттот йўл қўйган икки камчиликни эслатиб ўтмоқчимиз. Бобир маз-

кур мутатаввалнинг ҳазаж баҳри вазнининг аруз ва зарбини мақсур деб эслатиб ўтган¹⁹. Лекин иккинчи мисра-нинг зарбида эса мафоъийл ўрнига фаъувлун яъни маҳзуф вазн ёзилган. Сўнгги камчилик ражаз баҳрининг биринчи мисрасида «жафоҷўйи» сўзидан сўнг «пурозори» сўзи тушиб қолган. Шунинг назарда тутиб Доира-и бобурийга биз фаъувлун ўрнига мафоъийл ва ражаз баҳрининг маҳражидаги «жафоҷўйи» сўзидан сўнг «пурозори» сўзини ўзимиз киритдик. Натижада ҳазаж маҳражига келтирилган мисра вазнга мос келди.

Рисолада Тирозийнинг ражаз баҳрида йигирма рукн билан айтилган мутатаввал байти ҳам келтирилган²⁰. Бу ажойиб байт бир рукн матвий ва бир рукн махбун вазнида ёзилган:

Кўрди кўзум саҳар чаман ичра бир паривашеким
юзи гул, тани суман, зулфи бинафша, қади сарви си-
ҳий эрди лаб шакар,

Лола ўзидин ўтониб, даъвосидин суман тониб, эрдк
бинафша бош солиб, сарву чинору тож ҳам бўлди қа-
дин кўриб дигар.

Муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун
Мафоъилун муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун

Рисолада Бобир мутатаввалнинг форс-тожик тилларига хос бўлган ранг-баранг вазнларини ҳам баён қилади, биз шу эслатилган вазнлар билан кифояландик.

Хулоса қилиб айтганда, мутатаввал вазни ўзбек ва форс-тожик шоирларининг аруз илмининг ривожини йўлида самарали улушлари бўлиб хизмат қилади. Бу вазн ҳақида аруз назариясида гап борганда уни четлаб ўтиш ёки ажратиб алоҳида ўзига мустақил вазн сифатида қараш нотўғри бўлур эди. Чунки мутатаввал вазнларида ёзилган шеърлар аруз системасининг ранг-баранг вазнларида ўз аксини топган. Заҳириддин Бобирнинг мутатаввал вазнига алоҳида эътибор бериб, у ҳақда бой маълумотлар бериши бежиз эмас. Шунинг учун ҳам биз мазкур вазн аруз назариясида ўзининг муносиб ўрнини эгаллашига тарафдоримиз.

Мутадорик — Бобир аруз системасининг муттафиқул-аркон гуруҳидаги муттафиқа доирасига кирувчи иккинчи баҳридир. Алишер Навоий аруз системасининг

¹⁹ Уша китоб, 54-бет.

²⁰ Уша китоб, 69-бет.

муттафиқа доирасига кирган ўн тўртинчи баҳридир²¹.

Бу баҳрнинг мусиқийлиги ва нозик мунгга эга бўлганлигидан арузга бағишланган асарларда унинг бошқа сифатли номлари ҳам маълум. Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида мутадорик баҳрининг номи рақз ул-хайли ва совт ун-ноқис²² деб ҳам аталиши эслатилган. Мазкур номлар мутадорик баҳрининг ўзига хос мусиқий оҳангига нисбатан берилган сифатлардир. Ўзбек шеъриятида мутадорик кам истеъмолдаги баҳрлар қаторига киради. Бу баҳрга «Аруз рисоласи»да 26 вазн келтирилган. Шу жумлага 1 мутатаввал, 14 мусамман, 7 мусаддас ва 4 мураббаъ вазнлар киради. Ўнгирма олти вазндан ўн тўрт вазн мустаъмал, ўн иккиси матбуъ. Матбуъ вазнининг уч вазни мустаъмал-и матбуъ. «Мезон ул-авзон»да эса бу баҳрга етти вазн келтирилган. Шу жумлага 4 мусамман, 3 мусаддас вазн киради.

Мутадорик баҳрининг ўзбек шеъриятида қўлланиладиган зиҳофларнинг сони 5 та. Солим руки билан бирга 6 та, булар: фoъилун, фoъилон, фаъилун, фаълун, фаъул, фаъ. Ўзбек шеъриятида бу баҳрнинг зиҳофлари сони араб ва форс-тожик поэзиясидагига нисбатан зиёддир. Араб арузида: фoъилун, фаъилун, фаълун; форс-тожик арузида: фoъилун, фаъилун, фаълун, фаълул. Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ида ҳам худди шу мазкур тўрт зиҳоф ишлатилган. Бобирнинг аруз ҳақидаги рисоласида эса бунга қўшимча яна икки фаъувлон ва фаъ зиҳофлари ҳам қўлланилган. Бу зиҳофларнинг шу баҳрга нисбатан ишлатилиши ўрта аср даврида яратилган асарларда учрамайди²³. Қуйида «Аруз рисоласи»дан фаъувлон ва фаъ зиҳофлари ишлатилган икки байтни келтирдик. Биринчи байтнинг аруз ва зарби музолл, иккинчи байтнинг аруз ва зарби эса ахаззидир:

Рашки хуршиди анвар бўлубтур юзунг,
Фитнаи шаҳру кишвар бўлубтур кўзунг.
Фoъилун фoъилун фoъилун фoъилон

²¹ Умум аруз асарларида ўн олтинчи, араб арузида охириги баҳридир. Бу баҳрни Абулҳасан Ахфаш ихтиро қилган. Баъзи олимлар бунга гариб деб ҳам юритишади.

²² Араб тилида отнинг чопишида чиқадиган мунгли товуш маъносини беради.

²³ Озарбайжон шеъриятида бу зиҳофларнинг қўлланиши ҳақида Акрам Жъфар асарида баён қилинган. Қаранг: Д ж а ф а р А. Уша китоб, 165-бет.

Рашки хуршиди, анвар санга юз,
Фитнаи шаҳру кишвар санга кўз.
Фоъилун фоъилун фоъилун фаъ²⁴.

Демак, Бобир томонидан биринчи бўлиб, ўзбек арузининг мутадорик баҳри, янги икки зиҳоф билан бойитилди. Фикримизча, мутадорик баҳрининг бу янги (икки) зиҳофлари Бобирнинг назарий қоида учун келтирилган мисолларидагина ишлатилиб қолмай, балки амалда ҳам қўлланилган. Яна шуни айтиш муҳимки рисолада бу икки зиҳоф Бобир томонидан ихтиро қилинган вазилар қаторига киритилмаган. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида эса бу икки зиҳофнинг шу баҳрда ишлатилиши ҳақида маълумот ва мисоллар келтирилмаган. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бу зиҳофлар ўша аср шоирлари томонидан истеъмол қилинмаган бўлиши ҳам мумкин.

Мутадорик баҳрининг ихтиро қилинган вазилари рисолада тўртта бўлиб, икки мусамман, бир мусаддас ва бир мураббаъ байтлар мисолида келтирилади. Бобир томонидан бу баҳрда арузга киритилган янги вазининг биринчиси: Мутадорик-и мусамман бўлиб, бир рукни солим, бир рукни махбундир:

Келмади мирагим, қондурур юрагим,
Қондурур юрагим, келмади мирагим²⁵.
Фоъилун фаъилун фоъилун фаъилун

Иккинчи вазн мутадорик-и мусаммандирки, бир рукни махбун, бир рукни махбунни мақтуъдир:

Манга сенсизин не жаҳон керак,
Не жаҳон аросида жон керак.
Фаъилун фаъул фаъилун фаъул²⁶.

Учинчи вазн мутадорик-и мусаддаси махбун, аруз ва зарб мақтуъ:

Қади сарву узори гул,
Кўзи масту дудоғи мул.
Фаъилун фаъилун фаъулун²⁷.

Тўртинчи вазн мутадорик-и мураббаъи мақтуъи махбун:

Эй сиймбарим,
Қондур жигарим²⁸.
Фаъулун фаъилун

²⁴ Мухтасар. 40-бет.

²⁵ Мухтасар. 41-бет.

²⁶ Уша жойда.

²⁷ Уша китоб. 42-бет.

²⁸ Уша жойда.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ўзи ихтиро қилган янги вазнларнинг сонини ҳар бир баҳр вазнларини баён қилишдан аввал айтиб ўтади. Бундан ташқари Бобирнинг ўзи ихтиро қилган вазнларини мустаъмал вазнлардан ажратиш мумкин. Асарда мустаъмал вазнлар форс-тожик ва ўзбек тилларида ёзилган байт ёки ғазаллар мисолида баён қилинади. Мухтараъ вазнлар эса фақат ўзбек тилида Бобир томонидан яратилган байтлар мисолида кўрсатилади.

Ҳазаж²⁹— Бобир аруз системасининг муттафиқ ул-аркон гуруҳидаги мужталиба доирасига кирувчи учинчи баҳридир. Алишер Навоий аруз системасининг муъталифа доирасига кирувчи биринчи баҳри. Ўзбек арузида бу вазн энг кенг истеъмолдаги ва вазнларга бой баҳрдир. «Мезон ул-авзон»да бу баҳрда 46 вазн келтирилган. «Аруз рисоласи»да 105 вазн. Ахрам ва ахраб вазнларидаги 24 рубой вазнлар ҳам шу жумлага ки-ради. 105 вазндан: 61 мустаъмал, 44 мухтараъ, 19 вазн мустаъмал-и матбуъ.

Ҳазаж баҳрининг ўзбек поэзиясида ишлатиладиган зиҳофларининг сони 10 та. Солим руки билан бирга, 11 та, булар: мафъийлун, мафъийлон, мафъийл, фаъувлун, мафъилун, мафъувлун, мафъувлу, фъилун, мафъийлу, фаъул, фаъ.

«Мезон ул-авзон»да 9 зиҳоф келтирилган. «Аруз рисоласи»да булардан ташқари фаъ ва фаъул зиҳофлари ишлатилган.

Қуйида шу зиҳофаларга «Аруз рисоласи»дан икки байт келтирдик. Аввалги байтнинг вазни бир руки мақбуз, бир руки ахрам-и мажбуб. Сўнгги байтнинг вазни эса мажбуб-и аштар. Қўлзмада хаттот янглишиб сўнгги байтнинг вазнини аштар, аруз ва зарб мажбуб деб ёзган, биз бунга тузатиш киритдик:

Кел, эй нигорим манга назар қил,
Тараҳҳум айлаб берн гузар қил!
Мафъилун фаъ мафъилун фаъ

Таъаллуқ алоийқ била қолмади,
Ишим бу халойиқ била қолмади.
Фаъул фъилун фъилун фъилун

²⁹ Ҳазаж лугатда «қулоққа ёқимли овоз билан ашула айтиш» маъносига бўлиб, араблар яхши ашулаларни кўпроқ шу вазнда айтганлари сабабли бу баҳрни ҳазаж деб атаганлар. Араб арузида олтинчи баҳр. Форс-тожик ва турк халқлари арузида биринчи баҳрдир.

«Аруз рисоласи»даги 105 ҳазаж вазнидан 47 вазн мусамман, 21 вазн мусаддас, 9 вазн мураббаъ, 4 мутатавал ва 24 рубоий вазнларидир.

Шу ўринда «Аруз рисоласи»да котиб томонидан йўл қўйилган камчилик ҳақида тўхтамоқчимиз. Ҳазаж-и мусамман-и макфуфи маҳфуз вазнига «Аруз рисоласи»да Алишер Навоийнинг бир байти келтирилади, худди шу байтнинг айнан ўзи «Мезон ул-авзон»да ҳазаж-и мусамман-и макфуф, мақсур аруз ва зарб деб кўрсатилган. Қўйидаги биринчи байт «Аруз»дан, сўнгги байт «Мезон ул-авзон»дан келтирилди:

Жамолингга неча боқсам эрур ҳуснунг фузунроқ,
Хаёлингга неча тушсам эрур фикрим узунроқ.
Мафъоийлу мафъоийлу мафъоийлу фаъувл (46-бет).

Жамолингга неча боқсам эрур ҳуснунг фузунроқ,
Хаёлингга неча тушсам эрур фикрим узунроқ.
Мафъоийлун мафъоийлун мафъоийлун мафъоийл (64-бет).

Ҳар иккала мисолда ҳам бу вазнда камчилик бор. «Мезон ул-авзон»дан келтирилган байтнинг вазни макфуф деб номланган, лекин мафъоийлу ўрнига солим рукн мафъоийлун ёзилган. «Мезон ул-авзон»нинг Париж миллий кутубхонасида сақланаётган нусхасида эса, юқоридаги байтнинг вазни тўғри ёзилган. Лекин унинг биринчи мисрасида ҳам «ҳуснунг» сўзи ўрнига «ҳусни» деб янглиш ёзилган:

Жамолингга неча боқсам эрур ҳусни фузунроқ.
Хаёлингга неча тушсам эрур фикрим узунроқ.
Мафъоийлу мафъоийлун мафъоийлун мафъоийл (237-бет).

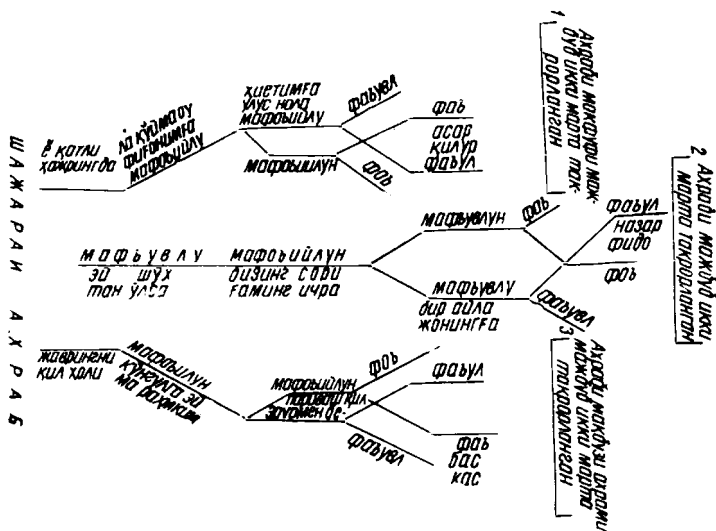
«Аруз рисоласи»да эса, шу байтнинг аруз ва зарбидаги рукн нотўғри ёзилган, мақсур мафъоийл бўлиши керак, ундан ташқари бу вазннинг номи аруз ва зарб маҳзуф эмас, балки аруз ва зарб мақсур бўлиши керак. Демак, мазкур байт вазнининг рукнлари мафъоийлу мафъоийлун мафъоийлун мафъоийл бўлади.

Бобир баҳрлар бобининг рубоий вазнлари қисмида, унинг ғоят рабоянда ва латофатли эканлигини таъкидлаб Абдурахмон Жомий ва Навоийнинг ахрам ва ахраб вазнларига ёзган рубоийларини келтиради.

«Бобирнома»да 1505—1506 йиллар воқеалари баёнида Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида келтирилган рубоий вазнлари ҳақида шундай дейилади:

«Яна «Мезон ул-авзон» отлиқ аруз бнтибтур, бисёр мадхулдур: Йигирма тўрт рубойй вазнида тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи бухурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузга мутаважжиҳ бўлгон кишига маъълум бўлғусидур»³⁰⁻³¹ деган бўлса, «Аруз рисоласи»да бу ҳақда ҳеч нима дейилмаган. Фикримизча, Бобир «Мезон ул-авзон»нинг хаттот томонидан янглиш кўчирилган нухасидан фойдаланган бўлиши керак, кейинчалик эса, мазкур рубойй вазнларида нуқсонлар йўқлигини аниқлагач, бу ҳақда гапирмайди.

«Мезон ул-авзон»да ахраб ва аҳрам шажараларига Алишер Навоий аслида 24 вазн ўрнига 20 вазнга мисол келтиради, яъни ахраб шажарасининг 9 вазнига ва аҳрам шажарасининг 11 вазнига рубойй айтган. Рубойй вазнларининг 4 таси такрорланган. Булар ахраб шажарасида: 1. Ахраб-и маффуф-и мажбуб (мафъувлу

мафъойёлу мафъойёлу фаъул), 2. Ахраб-и мажбуб (мафъувлу мафъойёлу мафъувлу фаъул), 3. Ахраб-и мақбузи ахрам-и мажбуб. Аҳрам шажарасида: 4. Ахрам-и ахраб-и азалл. Қуйида биз мазкур вазнларнинг такрорланганлигини равшан тасаввур қилиш учун ахраб ва аҳрам шажараларига Навоий айтган 4 рубоййнинг

³⁰⁻³¹ Бобирнома. 233-бет.

шоҳобчаларга ёйилган шаклини юқорида келтирдик ва такрорланган вазнларни кўрсатдик:

Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и билан Бобирнинг «Аруз рисоласи»даги рубоий вазнлари маълум даражада фарқ қилади. Бу икки йirik асарни қиёсий ўрганишда «Мезон ул-авзон»нинг 317 инвентарь рақами остида Париж миллий кутубхонасида сақланаётган ва «Мезон ул-авзон»нинг критик текстини тайёрлаш учун асос қилиб олинган қўлёзма нусхаларидан фойдаланилди. «Мезон ул-авзон»нинг ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида инв. 3902, 3441, Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида инв. 3902 ва Париж миллий кутубхонасида сақланаётган нусхаларида ҳам ахраб ва ахрам вазнларида фарқлар учрайди. Маълуман: 3902 рақами остида Шарқшунослик институти ва Ленинград нусхасида:

Келгилким, бир қатла узорингни кўрай,
Ким ҳажринг кўн урди бу кўкеумга ўқ.

Мафъувлун мафъувлу мафъийлу фаъул
Мафъувлун мафъилун мафъийлун фоъ

3441 рақамли Шарқшунослик институти нусхасида:

Мафъувлу мафъувлу мафъувлу фаъул
Мафъувлу мафъувлу мафъийлу фаъул

317 рақамли Париж нусхасида:

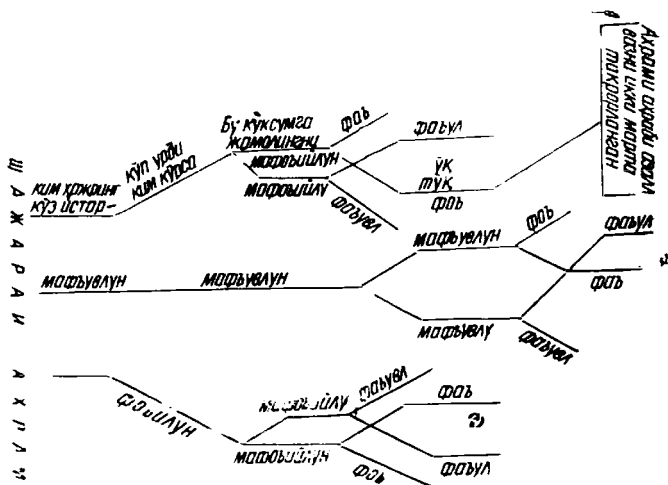
Мафъувлун мафъувлу мафъийлу фаъул
Мафъувлун мафъувлу мафъийлун фоъ

«Аруз рисоласи»да ҳам худди шу охириги тўғри вазн берилган. Қўлёзмада ахрам вазни рубоийларининг иккинчи рукнлари мафъийлун мафъувлун ёки мафъувлу шаклида ёзилган, ахрам вазнининг иккинчи рукнлари аслида мафъийлун мафъийлу мафъувлун бўлиши керак

Бобир бу баҳрда 8 янги мухтараъ-и матбуъ вазнларини келтиради:

1. Бир рукн мақбуз, бир рукн муҳаннақ

Менинг гафим билмайсен, сенинг била нетгумдир,
Жафоня кам қилмайсен, бошим олин кетгумдур.
Мафъилун мафъувлун мафъилун мафъувлун

2. Бир рукн мақбуз, бир рукн маҳзуф
 Вафони кам билурсен, сенинг била нетай мен,
 Жафони кун қилурсен, бошим олиб кетай мен.
 Мафъилун фаъулун мафъилун фаъулун

3. Бир рукн мақфуф, бир рукн аштар
 Таним бўлди мўйдек, белингнинг фиरोқидин,
 Кўзум ёши жўйдек, юзунг иштиқидин.
 Мафъийлу фъилун мафъийлу фъилун

4. Бир рукн ахраб, бир рукн мақсур
 Эй ёри жафокор, гоҳи мени қил ёд,
 Ҳажрингда ғамим бор, васлинг била қил шод.
 Мафъувлу мафъийл мафъувлу мафъийл

5. Ахраб-и маҳзуф
 Ишқнда борибтур орому қарорим,
 Қилғайму тараҳҳум ҳолимға нигорим!
 Мафъувлу фаъулун мафъувлу фаъулун

6. Ахраб-и ахрам-и мажбуб
 Қад бирла шамшод, юз бирла гул,
 Кўз бирла маҳмур, сўз бирла мул.
 Мафъувлу мафъувлу мафъувлу фаъ

7. Бир рукн ахраб, бир рукн мақбуз
 Эй ёр, тараҳҳум эт, ҳолимға назар қилиб,
 Ки гоҳ қошимға ет, бу сори гузар қилиб.
 Мафъувлу мафъилун мафъувлу мафъилун

8. Ахраб, аруз ва зарб мақсур
Ҳажрингда мени қўйма тенгри учун эй ёр,
Бу ҳажр балосидин мен хастани қутқор!
Мафъувлу мафозийлун мафъувлу мафозийл

Шу баҳрда Бобир 19 мустаъмал-и матбуъ вазнидан саккиз рубойи вазни ҳақида гапириб мисоллар келтиради. Булардан 6 вазига ўзбек тилида ёзилган рубойилардан келтиради:

1. Ахраб-и мақбуз-и ахрам-и мажбуб

Туз оҳ, Заҳрирддин Муҳаммад Бобир,
Юз оҳ, Заҳрирддин Муҳаммад Бобир.
Сарриштаи айштин кўнгулни зинҳор,
Уз, оҳ Заҳрирддин Муҳаммад Бобир.
Мафъувлу мафозилун мафозийлун фаъ

2. Ахраб-и мақбуз-и макфуф-и мажбуб

Ишқингда кўнгул хароб бўлди, не қилай,
Ҳажрингда кўзум пуроб бўлди, не қилай?
Жисмим аро печутоб бўлди, не қилай,
Жонимда кўп изтироб бўлди, не қилай?
Мафъувлу мафозилун мафозийлу фаъул

3. Ахраб-и макфуф-и ахрам-и мажбуб

Эй ёр, сенинг васлингга етмак мушқил,
Фархунда [ҳад] исингни эшитмак мушқил,
Ишқингни доғи бартараф этмак мушқил,
Бошни олибон ҳар сари кетмак мушқил.
Мафъувлу мафозийлу мафозийлун фаъ

4. Араб-и мақбуз-и макфуф-и аҳтам

То қилди мени фироқ аро ёд ҳабиб,
Маҳжур кўнгулни айлади шод ҳабиб.
Гар васл муяссар ўлмас, нетай Бобир,
Фарёд ҳабибу оҳу фарёд ҳабиб.
Мафъувлу мафозилун мафозийлу фаъул

5. Ахраб-и макфуф-и мажбуб

Навой:

Жоним аро ўт, лаъли суҳандонинг учун,
Кўксумда алиф, сарви хиромонинг учун:
Юзунг уза кавкаб, маҳи тобонинг учун,
Сўзлаб, юз очиб кел, бу тараф, жонинг учун
Мафъувлу мафозийлу мафозийлу фаъул.

6. Ахраб-и макфуф-и аҳтам

Андни бериким қасдим учун турди фироқ,
Юз дарду аламини манга еткурди фироқ,
Мени эшигингдин нета (йин) сурди фироқ,
Қил чора, йўқ эса мени ўлтурди фироқ.
Мафъувлу мафозийлу мафозийлу фаъул

Ражаз — умум арузда — еттинчи, Бобир аруз системасининг мутгафиқ ул-аркон гуруҳининг мужталиба доирасига кирувчи учинчи баҳридир. Алишер Навоий аруз системасининг муъталифа доирасидаги иккинчи баҳри.

Бу баҳрга «Аруз рисоласи»да 63 вазн келтирилган. Жумладан 33 мусамман, 18 мусаддас, 10 мурраббаъ ва 2 мутатаввал вазнлардир. 63 вазндан 32 мустаъмал, 31 мухтараъ.

Акрам Жаъфарнинг аниқлашича, ражаз баҳрининг араб арузида 6 та, форс-тожик арузида 9 та зиҳофи бор. Улардан қанча вазн яратилиши мумкинлиги ҳақида ҳам турли фикрлар мавжуд. Қайс Розий 21 вазн келтирса, Насириддин Тусий 44 та келтиради. Воҳид Табризий 7 та, Абдураҳмон Жомий 15 та ва ҳоказо.

Ражаз³² баҳрининг ўзбек поэзиясида ишлатиладиган зиҳофларининг сони 17 та, булар: мустафъилун, мустафъилон, мафъилун, муфтаъилун, фъилун, фаъулун, мафъийлу, фаъул, мафъулун, мустафъилу, фъилон, фаълун, мафъилон, мафъилатун, муфтаъилон, муфтаъилотун, фаъилотун.

Акрам Жаъфар ўзбек арузининг ражаз баҳри зиҳофларининг сонини «Мезон ул-авзон» асосида аниқлаган эди. «Аруз рисоласи» асарини ўрганиш натижасида ўзбек арузида ражаз баҳрининг ишлатиладиган зиҳофлари нисбатан кўпроқ эканлиги маълум бўлди. Қуйидаги мисоллар орқали биз ўзбек арузига хос бўлган зиҳофлар устида тўхтадик. Улар озарбайжон арузининг ражаз баҳри вазнларида ишлатилмайди:

1. Фъилун (марфуъ)

Жавру жафо қилмағил, элга вафо кўрсатиб,
Кўнглум яро қилмағил, элга даво кўрсатиб,
Мустафъилун фъилун мустафъилун фъилун

2. Фаъулун (махбул)

Дарди дилим эштиб қилмас ул ой тараҳҳум,
Зулми ани кам ўлмас неча қилай тазаллум.
Мустафъилун фаъулун мустафъилун фаъулун

³² Акрам Жаъфар маълумотига кўра озарбайжон арузининг ражаз баҳрида 13 зиҳоф, ўзбек арузида ражаз 5 ва турк ражазида ҳам 5 зиҳоф ишлатилади. **Қаранг:** Уша китоб, 93—95-бетлар.

3. Фаълун (машкул-и махбун-и ахазз)

Кетурса юз балони ўшал бевафо манга,
Кетурса агар юзумни эурсам бало манга.
Мустафилун мафъилу мустафилун фаълун

4. Фойлон (марфуъ-и музола)

Жавру ситам тарк этибоч меҳру вафо кўрсатинг,
Лўғуу карам бирла бу дардимга даво кўрсатинг.
Муфтавилун муфтавилун муфтавилун фойлон

5. Мафъувлун (мақтуъ)

Жафо қилур, жавр қилур ул маҳвани,
Вафо қилай, сабр қилай мен ҳам ҳуш
Мифъилун муфтавилун мафъувлун

6. Фаълун (ахазз)

Озор била неча гуфтуғу қилгайбиз,
Озорда булурин жусти жу қилгайбиз.
Мустафилу фойлун фаъувлун фаълун

7. Фаъилатун (махбул)

Қанг кўзум берига кел,
Икк кўзум берига кел.
Фаъилатун фаъилатун

Акрам Жаъфар ражазнинг асосий вазни муфтавилун муфтавилун муфтавилотун бошқа халқлар миллий арузларида ишлатилмайдиган фикрга келган эди ва бу вазннинг озарбайжон арузида ишлатилиши унинг ўзига хос хусусиятини ва умум аруз системасига киритган хиссасини кўрсатади деган фикрни айтган эди³³. Акрам Жаъфар кўрсатган икки вазннинг бири Бобирнинг «Аруз рисолати» асариди ҳам ўз аксини топган. Демак, бу вазнда ўзбек шоирлари ҳам ижод қилишган. Қуйидаги байт мазкур вазнда Бобир томонидан айтилган. Байтнинг вазни — матвий, аруз ва зарб матвий-и мурифал:

Қийдалур олам аро сенча нигоре,
Гулбадане, сарвқаде, лолаузоре,
Муфтавилун муфтавилун муфтавилотун

Р. жаз баҳри вазнлари ўзбек поэзиясида истеъмол ва соя жиҳатида ҳазаж баҳридан сўнг иккинчи ўринни эгаллайди³⁴. Форс-тожик поэзиясида ҳам кенг истеъмолдаги баҳрдир. Бобир бу баҳрга қатор янги вазнлар киритиб, ўзбек арузини янада бойитди. Қуйида Бобирнинг ўзбек арузига киритган янги 6 матбуъ вазнлари билан танишиб чиқайлик:

³³ Уша китоб, 98-бет.

³⁴ Озарбайжон арузида учинчи ўринда. Қаранг: Жаъфар А. Уша китоб, 98-бет.

1. Бир рукн солим, бир рукн макбул

Дарди дилм эшитиб қилмас ул ой тараҳҳум,
Зулни ани кам ўлмас неча қилай тазаллум.

Мустафйилун фаъувлун мустафйилун фаъувлун

2. Икки рукн махбун, икки рукн матвий

Жафову жавр этиб манга, элга вафо кўрсатасен,
Кўнгулни чок-чок этиб, элга даво кўрсатасен.

Мафoъилун мафoъилун муфтаъилун муфтаъилун

3. Садр ва аруз, ибтидоу зарб-матвий, ҳашв-махбун

Жавру ситамни қўй, даги манга вафо қил санамим,
Лутфу карам қилиб, бу дардимга даво қил санамим!

Муфтаъилун мафoъилун мафoъилун муфтаъилун

4. Махбун, ҳашви матвий

Жафо қилур, жавр қилур, манга нетай,

Вафо қилай, сабр қилай, нечук этай.

Мафoъилун муфтаъилун мафoъилун

5. Махбун

Қаро кўзум берига кел,

Ики кўзум берига кел.

Мафoъилун мафoъилун

6. Матвий-и махбун

Ерда йўқ вафо нетай,

Кўп қиладур жафо нетай.

Муфтаъилун мафoъилун

Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтамизки, «Мезон ул-авзон»да ражаз-и (мусамман-и) махбун-и мақтуъ икки марта такрорланган. Шу ном билан аталган иккинчи байтнинг вазни тўғри кўрсатилган бўлса-да, аммо биринчи байт мазкур вазнга тушмайди. Қуйида аввал «Мезон ул-авзон»даги байтни, сўнгра ислоҳ киритилган байтни келтирамиз:

Ражаз-и (мусамман-и) махбун-и мақтуъ

Тенгри учун қайда эдинг рост де, эй сарви сиҳи,

Фурқатинг ўтидин манга риоят айла гаҳ-гаҳи?

Мустафйилун мустафйилун мафoъилун мафъувлун

Ражаз-и (мусамман-и) матвий

Тенгри учун қайда эдинг рост де, эй сарви сиҳи,

Фурқатинг ўтидин манга риоят айла гаҳ-гаҳи?

Муфтаъилун мустафйилун муфтаъилун мустафйилун

Хуллас, шуни таъкидлаб ўтиш лозимки ражаз вазнлари ўзбек поэзиясида кўп қўлланиладиган баҳрлардандир. Бобир шу баҳрнинг 63 та вазни ҳақида сўз юритиб уларга турли-туман мисоллар келтириш орқали бу баҳр вазнларининг поэзиямиздаги актив хизматини ёрқин кўрсатади.

Рамал — Бобир аруз системасининг мутгафиқ ул-аркон гуруҳининг мужталиба доирасига кирувчи тўртинчи баҳридир. Алишер Навоий аруз системасининг муъталифа доирасидаги учинчи баҳридир.

Умум аруз системасида рамал саккизинчи ўринда туради. Бу баҳр ҳам кенг қўлланиладиган баҳрлар қаторига киради. Бобирнинг бу баҳрга алоҳида эътибор бериши бежиз эмас, албатта.

«Аруз рисоласи»да бу баҳрга 59 вазн келтирилади. 38 мусамман, 13 мусаддас, 6 мураббаъ ва 2 мутатаввал вазнлар шу туркумга киради. 59 вазндан 31—мустаъмал, 28 — мухтараъ, 12 — вазн мустаъмал-и матбуъдир.

Ўзбек поэзиясида рамал баҳри зиҳофларининг сони 10 та, булар: фозилотун фозилиййон, фозилон, фоз, фаъилон, фаълун, фозилоту, мафъувлун, фаъил, фаъилоту.

Юқорида, ражаз баҳри ҳақида гапирганимизда вазнлар сони ва унинг қўлланилиши нуқтаи назаридан иккинчи ўринда туради деган фикрни айтган эдик. Лекин шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтмоқчимизки, поэзиямизда яратилган асарлар кўламининг кенглиги ва энг ажойиб асарларнинг яратилиши жиҳатидан рамал баҳри ўзбек шеъриятида ҳажаз баҳридан кейин кўп қўлланиладиган вазнлар қаторига киради.

Бу ҳақда Бобир қуйидагини хабар қилади: «Бу вазн форсийда ва туркийда кўп шойиъдур. Мавлоно Абдураҳмон Жомий бу вазнда бисёр айтибтур. Мир Алишер Навоийнинг худ жамиъ ўзга вазнларда айтқон ашъори била бу вазнда айтқон ашъори тенглаша борғай. Султон Ҳусайн мирзонинг девонида ушбу вазндин ўзга вазн йўқтур».

Бобир «Аруз рисоласи»да бу баҳр вазнларининг оҳанграболиги ва кенг тарқалганлигини айтиб Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёйи аброр»и ҳам шу баҳрда эканини хабар қилади. У шу асардаги қасидадан қуйидаги бир байтни келтириш билан Хисравнинг шу қасида тўғрисида айтган ажойиб сўзларини келтиради:

«Кўси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳарки қониъ шуд ба хушқу тар шаҳи баҳру бар аст.

Бисёр яхши қасидадур. Хожа Хисравдин мундоқ маш-хурдурким, демиш бўлғайким агар афлок ҳаводисию

рўзгор навойедин меннинг барча назмим замона сафҳасидин махву бўлса ва бу қасидам қолса манга басдур. Не учунким ҳар киши ани ўқуса билурким назм мулкида меннинг тасарруфу иқтидорим не мартабада экондур».

Хисрав Деҳлавийнинг бу сўзларидан руҳланиб кўп шоирлар шу қасидага татаббуъ қилиб шеърлар ёзганлар. Бобир Алишер Навоийнинг асаридан Хисрав Деҳлавийнинг юқоридаги байтига татаббуъ қилиб ёзилган матлани келтириш билан Навоийнинг санъаткорлик қудратини кўрсатади.

Рамал-и (мусамман-и) маҳзуф вазнида битилган:
Оташин маълиқи тожи Хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом нухтан дар сар аст.

Бобир шу ўринда, яъни рамал-и (мусамман-и) маҳзуф вазнининг кенг қўлланилишини алоҳида кўрсатиш билан бирга форс-тожик ва ўзбек шоирларидан жуда кўп мисоллар келтиради. Шулар қаторида бизга ижоди кам маълум бўлган ва баъзан умуман номаълум бўлган ижодкорларнинг асарларидан парчалар берилади. Булар орасида биз учун айниқса, туркигўй шоирларнинг асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Масалаи:

Мир Муғул:

Улки ўт устида жавлон айлаб, ўтдек ёнадур,
Ўт деманг, эй дўстларким, қишқизил девонадур.
Олгон эрмас оғзига майнею кўрган ҳам эмас,
Турфадул буким лаби майгун кўзи мастонадур.

Ҳажрий:

Кўзларимнинг нурию кўнгул ҳузурн ёрдур,
Ҳар кишининг ёри ҳозирдур ҳузурн бордур.

Султонали Мирзо:

Васлида мағрур бўлдунг, ҳажрида зор, эй кўнгул,
Не анинг бирла, не онсиз тоқатим бор, эй кўнгул.

Султон Маҳмудхон:

Неча қилгайсен сафар, эй сарв саргардон ахий,
Бизни ёндурдунг, фироқ ўтида ҳам ён, сен ахий.
Олам аҳли бирла оламдин вафо топмас киши,
Эй хуш ул озода йўқтур булар бирла иши.

Султон Масъуд Мирзо:

Жаннатул маъвоки дерлар ёрнинг кўйи эмиш,
Тубеким васф этарлар қадди дилжўйи эмиш.

Султон Ҳусайн Мирзо:

Эй саодат матлаби, ул орази моҳнинг сенинг,
Аҳли биниш тўтиёси хоки даргоҳинг сенинг.
Ҳожат эрмас хасратингда арзи ҳожат айламак,
Чун тажалли кўзгусидур таъб, огоҳинг сенинг.

Бобир рамал баҳри вазиларининг халқ қўшиқларига яқин турлари ҳақида гапириб туюқлар ҳақида бениҳоят қимматли маълумотлар беради. У туюқнинг муғул хонлари ва турк султонлари йигилишларида кўпроқ айтилишини ёзади. Улар рамал-и [мусаддас-и] маҳзуф вазнига тўғри келади. Бобир туюқларни тадқиқ қилиб уларнинг бир неча турларга бўлинишини гапиради. Биринчисида ҳар уч қофияда тажнисга риоя қилиниши уқтирилади:

Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас, ё қилур³⁵.

Яна бири қитъага ўхшаш бўлиб, биринчи байтнинг аввалги мисрасида қофияга риоя қилинмай, байтларнинг қофияси ўрнида тажнис ишлатилади:

Берма дерлар ул вафосизга кўнгул,
Ким анинг кишига ортқк ниши бор.
Мен тамаъ узмасмен ўлсам лаълидин,
Жон менинг жонимдур элниг не-ши бор³⁶.

Яна бирида тажнисга риоя қилинмай икки қофия билан айтилади:

Бу вилоятқа муқайяд бўлмагил,
Кел Хуросон жонибига азм қил.
Гар борур бўлсанг эрурмен ҳамраҳинг,
Вар турарсен мен борурмен жазм қил³⁷.

Яна бирида тажнисга риоя қилинмай уч қофия билан айтилади:

Экма қошу яхши парчамдур санга,
Рост қадду зулфи пурхамдур санга.
Чун бу янглиғдур санга хайлу ҳашам,
Хўблуқ мулки мусалламдур санга³⁸

Бобир туюқнинг янги уч навъини келтиради. Бири ҳар тўрт қофияда тажнисга риоя қилиниб айтилади:

Васлдин сўз дерга йўқ ёро манга,
Ҳажр аро раҳм айла кел ёро манга.
Ўқунг этти кўб ёмон яра манга,
Марҳами лутфунг била яра манга³⁹.

³⁵ Мухтасар, 163-бет.

³⁶ Уша жойда.

³⁷ Уша жойда.

³⁸ Уша жойда.

³⁹ Мухтасар. 160-бет.

Яна бири уч ерда тажнис радиф ўрнида бўлиб, тажнисдан илгариги сўзлар қофиялашади:

Меҳрким кўкка қилур оҳанг тонг,
Оллида бўлса эмас беранг тонг.
Ҳолию икки лабидин бўлмагай,
Ҳинду ар келтурса шакар танг тонг⁴⁰

Ва ниҳоят туюқнинг охирги навъи тажнисдан илгари ҳожибга рия қилиниб айтилади:

Не бало бийик турур давлат боғи,
Кўҳи ғамни билур давлат боғи.
Ҳиммате тут, давлат истагил,
Ҳимматинг бўлса бўлур давлат боғи⁴¹.

Бобир шу баҳрнинг аслам-и махбун, аруз ва зарб махбун-и маҳзуф вазнига бир байт келтириб, бу вазннинг латифлигини ва Насириддин Тусийнинг мазкур вазни маъқул кўрмаганлигини қайд этади:

Ул лаъли шакархони шакаррез этасси,
Ул зулфи сумансони диловез этасен⁴².

Бобир рамал баҳрида 12 янги вазн ихтиро қилади: Жумладан 6 мухтараъ-и матбуъ вазн бўлиб, қуйида шу вазнларни байтлар мисолида келтирамыз:

1. Бир рукн макфуф, бир рукн маҳзуф

Оразинг гулу суман, кўзунг оҳуйи Хўтан,
Ҳар бирига волау ҳар бирига бандаман.
Фoъилотун фoъилун фoъилоту фoъилун

2. Бир рукн машкул, бир рукн маҳзуф

Тилагим ҳузуридуру, талабим жамолидуру,
Неча кун бу умрдин, ғаразим висолидуру.
Фаъилоту фoъилун фаъилоту фoъилун

3. Машкул, ҳашв солим, аруз ва зарб абтар

Хатню хади гулу райҳондуру,
Лабия тиши дуру маржондуру.
Фoъилоту фoъилотун фаълун

4. Мақбуз-и машкул-и мақсур

Нетайин қошимга келмади ул ой,
Кетайин бошимни олибон нетай.
Фаъилотун фoъилоту фoъилон

5. Бир рукн машкул, бир рукн солим

Гузаре қил эй париваш,
Назар ила қил кунгул хуш.
Фаъилоту фoъилотун

6. Бир рукн машкул, бир рукн маҳзуф

Манга сенча ёр йўқ,

⁴⁰ Уша жойда.

⁴¹ Уша жойда.

⁴² Уша жойда.

Сенга менча зор йўқ.
Фаъилоту фозилуи.

Бобир шу баҳрнинг маҳзуф вазнига мос келадиган қўшиқ номли бошқа тури ҳақида ҳам гапиради. Бу ҳақда айниқса мукаммал маълумот Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида келтирилади:

«Яна қўшуқдурким, орғуштак усулида шойиъдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева сураи ҳудилари вазни била мадид-и (масамман-и) солимда воқеъ бўлур. ...Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамал-и (масамман-и) маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулойим таъблиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиги ва хуш ояндалиғи васфқа сиғмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтирондур»⁴³.

Бобир қўшиққа қуйидаги байтни мисол қилиб беради:

Келгил эй оромни жон печа тортай интизор,
Қилди ҳажрнинг нотавон, қилди шавқнинг беқарор.

Бобир шу баҳрга алоқадор бўлган халқ қўшиқларидан тархоний ва туркий турлари ҳақида ҳам гапиради, лекин мисоллар келтирмайди:

«Атрок орасида бир суруд борким тархоний дерлар, бу вазни анга тақсим қилурлар, икки даврда боғланибтур: тақсими бир даврда ва аёлғуси бир даврда. Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида яна бир суруд чиқтиким туркийга ўқ мавсум бўлди, анга ушбу вазни тақсим қилурлар, ул дағи икки даврда боғланибтур»⁴⁴.

Алишер Навоий ҳам туркий қўшиғи ҳақида қимматли маълумотлар беради⁴⁵. «Мезон ул-авзон»да туркий халқ қўшиғи рамал-и (мусамман-и) мақсур вазнига мос келиши ва Султон Ҳусайн Мирзо бу вазннинг ғоят раван ва латифлигидан ўз девонини ҳам шу вазнда тузганлигини хабар қилади. Навоийда халқ қўшиғининг тархоний тури учрамайди. Бобир эса Навоий баён этган халқ қўшиқларининг муҳаббатнома (ҳазаж-и [мусад-

⁴³ Мухтасар. 180-бет.

⁴⁴ Мухтасар. 155-бет.

⁴⁵ Мухтасар. 181-бет.

дас-и] мақсур), мустанод (ҳазаж-и [мусамман-и] ах-
раб-и макфуф-и маҳзуф), арузворий (ҳазаж-и [мусам-
ман-и] солим) турлари ҳақида ҳеч қандай маълумот
бермайди⁴⁶. Навоий ва Бобир асарларида шулар билан
бир қаторда халқ қўшиқларидан яна чанги ва ўланг
турлари ҳам қайд этилади. Улар ҳақида биз мунсариҳ
баҳри ҳақида гап юритганимизда тўхтаб ўтамиз.

Юқоридагилардан шу яққол кўриниб туриштики ҳа-
заж, рамал, мунсариҳ баҳрларининг қатор вазнлари
халқ қўшиқлари вазнларига жуда яқин туради.

Бу баҳрнинг вазнлари ўзбек поэзиясида ҳам кенг
қўлланилишини ҳозирги давр совет ёзувчилари ижоди
мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Ғайратий, Собир
Абдулла, Ҳабибий, Чархий, Чустий ва бошқа кўплаб
ёш шоирлар асарлари ана шу мунгли ва рабоянда
баҳрларнинг вазнларида ёзилиб келинмоқда.

Вофир баҳри — Бобир аруз системасининг муттафиқ
ул-аркон гуруҳининг муъталифа доирасига кирувчи ол-
тинчи баҳри, Алишер Навоий аруз системасининг мух-
талифа доирасидаги 16 баҳри араб арузининг 4 баҳ-
ридир. Бу баҳр комил баҳрига яқин турганлиги туфай-
ли улар кўпинча ёнма-ён келади.

«Аруз рисоласи»да бу баҳрга доир 22 вазн келти-
рилган. Лекин асарнинг 2 бобида⁴⁷ вофир баҳри 21
вазн деб таъкидланган. Фикримизча, хаттот янглишган
бўлиши керак. 22 вазндан 9 вазн—мустаъмал, 12—мух-
тараъ, 4 вазн мустаъмал-и матбуъ. 22 вазндан 12 вазн—
мусамман, 8 вазн—мусаддас ва 2 вазн—мураббаъ. Бу
баҳр мутатаввал вазнларга эга эмас. Вофир баҳри араб
арузида кенг қўлланилади, ўзбек ва форс-тожик шеъ-
риятида эса кам ишлатилади. Бу баҳрда Бобир янги уч
мухтараъ-и матбуъ вазнларини яратади:

1. Бир рукн маъсуб, бир рукн солим

Ҳадинг янглиғ на лолау гул, қадинг янглиғ на сарви чаман.
Кўзунг янглиғ на оҳуйи Чин, хатинг янглиғ на мушки Хўтан.
Мафозилун мафозилатун мафозилун мафозилатун

2. Бир рукн мақтуф, бир рукн солим

Ҳадингдек на лолау гул, қадингдек на сарви чаман,
Кўзунгдек на оҳуйи Чин, хатингдек на мушки Хўтан.
Фаъувлун мафозилатун фаъувлун мафозилатун

⁴⁶ Мухтасар. 180-181-бетлар.

⁴⁷ Мухтасар. 166-бет.

3. Бир руки ажам, бир руки солим

Элга меҳр кўрсатибон, бизга кўп жафо қиласен,
Бизни дардманд этибон ғайрга даво қиласен.
Фоъилун мафоъилатун фоъилун мафоъилатун

Бу баҳрнинг ўзбек шеъриятида деярли кам ишлатилишини Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асаридан ҳам кўриш мумкин. Вофир баҳрига «Мезон ул-авзон»да фақат бир вазн келтирилади. Бу вазннинг байти Акрам Жаъфарнинг⁴⁸ фикрига кўра Навоий томонидан вофир баҳри учун мисол тариқасидагина ёзилган.

Комил баҳри — Бобир аруз системасининг муттафиқ ул-аркон гуруҳининг муъталифа доирасига кирувчи еттинчи баҳри, Алишер Навоий аруз системасининг мухталита доирасига кирувчи 15 баҳри, араб арузининг 5 баҳридир. Бу баҳрнинг туркий халқлар арузида ишлатилмаслиги ҳақида Навоий «Мезон ул-авзон»да эслатиб ўтади. Шунинг учун ҳам биз бу баҳр ҳақида қисқача тўхтаб ўтамиз.

Комил баҳрига «Аруз рисоласи»да 22 вазн келтирилган. Жумладан 10 мусамман, 7 мусаддас ва 5 мураббаъ. Комил баҳрига Соҳиб ибн Аббод — 20, Насириддин Тусий—9, Қайс Розий—6, Воҳид Табризий—1, Абдураҳмон Жомий—2, Алишер Навоий—1 вазн келтиради.

Заҳириддин Бобир комил баҳрининг янги уч мухтарая-и матбуъ вазнларини топади:

1. Бир руки солим, бир руки аҳазз
Суману бинафша нетай, хати бирла ҳадди керак,
Гулу сарвини не қилай, юзи бирла ҳадди керак.
Мутафоъилун фаъулун мутафоъилун фаъулун

2. Бир руки солим, бир руки музмар-и аҳазз
Санамо бери келгил, нафасе мени сўргил,
Манга раҳм этиб, бир дам карам айлаб ўлтурғил.
Мутафоъилун фаъулун мутафоъилун фаъулун

3. Аруз ва зарб аҳазз
Мену фурқату аламим,
Не билур муни санамим.
Мутафоъилун фаъулун

Тавил баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мухталифа доирасига кирувчи саккизинчи баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг муштабиҳа доирасидаги 17 баҳридир. Араб арузида биринчи ўринда туради.

⁴⁸ Д ж а ф а р А к р е м. Ўша китоб, 81-бет.

«Аруз рисоласи»да шу баҳрга доир 6 вазн (5 мусамман ва 1 мураббаъ вазн) келтирилган. Тавил баҳри форс-тожик ва турк халқлари шеъриятида кам истеъмол қилинади. Акрам Жаъфар тавил баҳрининг форс-тожик ва турк халқлари поэзиясида кам ишлатилишини таъкидлаб, кўп рисодаларда бир мисолнинг айнан ўзи такрорланганлигини далил қилиб келтиради. Тавил баҳрининг мусамман-и солим рукнига «Аруз рисоласи»да келтирилган мисол ҳам Акрам Жаъфар фикрини тасдиқлайди:

Чи гўям нигорино, ки бо ман чиҳо карди,
Қарорам зи дил бурди, зи сабрам жудо карди.
Фаъувлун мафъийлун фаъувлун мафъийлун

Шу баҳрнинг солим рукнига Бобир ўзбек тилида бир байт келтиради:

Зиҳи наҳли қаддингдин ҳижл сарви бўстони,
Хат ичра лабингдин мунфаъил роҳи райҳоний,
Фаъувлун мафъийлун фаъувлун мафъийлун.

Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида ҳам тавил баҳрининг шу вазнига ўзбекча мисол келтирилган. «Мезон ул-авзон»да тавил баҳрининг ўзга вазнлари эслатилмайди. Бобир тавил баҳрининг солим вазнидан ташқари мусаббаъ; бир рукн мақбуз, бир рукн солим; бир рукн аслам, бир рукн солим];бир рукн мақбуз, бир рукн мақсур вазнларига мисоллар келтиради.

Асарда тавил баҳрининг бир рукн мақбуз, бир рукн солим вазнида янги мухтараъ-и матбуъ вазнига мисол келтирилади:

Не сенча парий бордур, не мен киби девона,
Не сенча киши машҳур, не мендек эли афсона.
Фаъувлу мафъийлун фаъувлу мафъийлун

Мадид баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мухталифа доирасига кирувчи тўққизинчи баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг муштабиҳа доирасидаги 18 баҳри, араб арузида 2 баҳрдир.

Насириддин Тусий бу баҳрнинг — 6 вазни ҳақида, Соҳиб ибн Аббод—10, Қайс Розий—4 вазни ҳақида тўхтайди. Бундан кўриниб турибдики, форс-тожик шеъриятида ҳам бу баҳр кам ишлатилиб келган.

«Аруз рисоласи»да бу баҳрга тегишли 4 вазн келтирилган (3 мусамман ва 1 мураббаъ). Мадид баҳри

Ўзбек классик шеърлятида жуда кам истеъмол қилинганлиги туфайли Бобир бу баҳр ҳақида мукамал тўхтаб ўтирмайди. Акрам Жаъфарнинг илмий кузатишлари натижасида форс-тожик шоирлари бу баҳрнинг 13 вазнида шеърлар ёзганлар. Ўзбек шоирлари⁴⁹ эса мадид баҳрнинг солим ва музолл вазнларини шу баҳрнинг бошқа вазнларига нисбатан кенгроқ қўллаганлар. Масалан: аввалги келтирилган мисол солим, сўнггиси музолл вазнида:

Неча тортай ҳажридин сенсизин озормен,
Келки ҳижронингда мен умрдин безормен.
Фоъилотун фоъилун фоъилотун фоъилун

Қоматингдек боги ҳусн ичра йўқ сарви равон,
Оразингдек худ қани сарв узра арғувон,
Фоъилотун фоъилун фоъилотун фоъилон

Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарида мадид баҳрнинг мусамман-и солим рукнигагина мисол келтирган.

Ариз баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳидаги мухталифа доирасига кирувчи ўнинчи баҳридир. Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарида бу баҳрга тўхтамайди. Ариз баҳри ҳам ўзбек шеърлятида кам истеъмолдаги баҳрлардандир. «Аруз рисоласи»да ариз баҳрига 4 вазн (уч мусамман ва 1 мураббаъ вазн) келтирилган. «Аруз рисоласи»да бу баҳрнинг мусаббаъ вазни мисолига Алишер Навоийнинг байти ва бир рукн мақбуз, бир рукн солим вазни мисолига Торийнинг ажойиб байти келтирилган. Қуйида келтирилган аввалги байт Навоийга ва сўнгги байт Торийга мансуб:

Санойн зотинг ичра топиб ажз аҳли идрок
Гаҳи лоухси айтиб замони мо арафнок.
Мафоъийлун фаъувлун мафоъийлун фаъувлун

Сангаки барги гулдин либос қилса бўлғай,
Гуле бу гулшан ичра қиёс қилса бўлғай.
Мафоъилун фаъувлун мафоъилун фаъувлун

Фикримизча, аруз системасидаги ариз баҳрини кўп шоир ва олимлар томонидан мустақил баҳр сифатида тан олмасликлари бежиз эмас. Чунки бу баҳр вазнлари ҳажаж баҳри вазнларининг асосида қурилган. Алишер

⁴⁹ Бу ерда «Аруз рисоласи» ва «Мезон ул-авзон» асарлари асосида фикр юритилди.

Навоийнинг бу вазнга эътибор бермай ўтиши ҳам шу боисдан бўлса керак.

Басит баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мухталифа доирасига кирувчи ўн биринчи баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг муштабиҳа доирасидаги 19 баҳридир. Басит баҳрига «Аруз рисоласи»да 8 вазн келтирилган. Булардан 4 мусамман, 3 мусаддас ва 1 мураббаъ вазндир. Саккиз вазндан етти вазн мустаъмал ва бир вазн мухтараъ. Бу баҳр вазнлари ҳам ўзбек поэзиясида кам истеъмол қилинган.

Амиқ баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мухталифа доирасига кирувчи 12 баҳри бўлиб, Навоий аруз системасида келтирилмаган. Амиқ баҳри ҳам арузшунослар томонидан мустақил баҳр сифатида камдан-кам тилга олинади. «Аруз рисоласи»да бу баҳрга доир икки вазн келтирилган.

Мунсариҳ баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг муштабиҳа доирасидаги 13 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мухталифа доирасига кирувчи тўртинчи баҳридир.

Ўзбек классик назмида мунсариҳ баҳрида 19 зиҳоф қўлланилиб келади (булар: мустафъилун, мафъувлоту, муфтаъилун, фоъилон, фоъилун, мустафъилу, мафъувлу, фаъувлун, фаълун, фоъилоту, фаъ, мафоъилу, мафоъийл, фоъ, мафъувлун, мафоъилун, муфтаъилун, фаъилоту, фаъил). Араб арузидаги зиҳофлар сони эса 12, фортожик арузида 16⁵⁰.

«Аруз рисоласи»да мунсариҳ баҳрининг 34 вазни келтирилган, 20 мустаъмал, 14 мухтараъ. Бобир мунсариҳ баҳрида халқ қўшиқларининг ўланг тури ҳақида гапириб, шу баҳрнинг матвий-и макшуф вазнида айтилишини эслатиб ўтади:

Матвий-и макшуф

Маст-и мудом, эй кўнгул, кўзи экин,
Нутқ-и Масиҳо деган сўзи экин.
Қадр кечаси бикини зулфи анинг,
Не кишига эй кўнгул, рузий экин.
Муфтаъилун фоъилун муфтаъилун

«Нечукким, ажам шуъароси рубоий вазнига ҳадди муъайян муқаррар қилибтурлар, турк фусаҳоси ҳам бу

⁵⁰ Джаъфар Акрем. Ўша китоб.

вазифа ҳадди муъайян муқаррар қилиб икки байт айтибтурлар. Андоқким мазкур бўлди турк аросида бир оҳанге борким ўланг дерлар. Бу вазн анга мухсустур ул оҳангга тақсим қилурда ҳар мисраъдин сўнг ёр-ёр лафзин келтурурлар»⁵¹.

Яна бир ерда:

«Турк шуъаросида бу вазнда дағи рубойидек икки байттин ортуқ айтмаслар. Атрок аросида бир суруд борким ўланг дерлар, аксар тўйларда айтурлар. Бу вазн анга махсусдур. Аввал сурудга тақсим қилурда ҳар мисраъдин сўнг ёр-ёр лафзин келтурурлар. Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида чиққан туркийнинг аёлғу даврининг ўзига бу ўлангни тартиб берилди, хейли рабоянда ва яхши келди»⁵².

Ўзбек халқ қўшиқларининг ўланг вазни ҳақида ҳеч бир манбада маълумотлар йўқ. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзони»да қўшиқнинг бу навъи мунсариҳ-и мавқуф баҳрида тўғри келиб, чанги деб ҳам аталган.

Навоий бу ҳақда шундай ёзади: Яна чангидурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурум, мунсариҳ-и матвий-и мавқуф баҳри-дур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқким, байт:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтавилун фобилон муфтавилун фобилон.

Бобир мунсариҳнинг 4 янги матбуъ вазнларини излаб топади, булар:

1. Матвий-и макшуф-и манҳур
Бог неча хўб эса кўйича йўқтур,
Сарвин мавзун деса бўйича йўқтур.
Муфтавилун фобилун муфтавилун фат.

2. Махбун-и матвий-и манҳур
Мангаки ул ёри дилнавоз кўрунди.
Жафони кўрсатти кўпу оз кўрундч.
Мафобилун фобилоту муфтавилун фоб.

3. Махбун-и матвий-и макшуф-и манҳур
Чаман неча хўб эрур кўйича йўқтур,
Суманки марғуб эрур бўйича йўқтур.
Мафобилун фобилун муфтавилун фаъ.

⁵¹ Мухтасар. 89-бет.

⁵² Мухтасар. 172-бет.

4. Махбун-и матвий-и макшуф

Очилди гул субҳдам кула-кула,
Оёқчи тут жоми май тўла-тўла.
Мафoъилун фoъилун муфтаъилун

Музорий баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳини 7 муштабиҳа доирасига кирувчи 14 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мухталифа доирасига кирувчи 5 баҳридир. Араб арузида музорий баҳри — 8, форс-тожик арузида — 16, ўзбек арузида — 17 зиҳфдан иборат. Булар: мафoъийлун, фoъилотун, мафoъийлу, фoъилон, фoъилун, фoъилоту, фаъилоту, фаълун, фаъ, мафoъилун, фаъилотун, мафъувлу, фoъилийён, фаъл, мафъувлун, мафoъийл, фаъувлун.

Акрам Жаъфар ўз тадқиқотларида филология фанлари доктори, проф. Ҳамид Сулаймонов нашрга тайёрлаган «Хазойин ул-маоний»⁵³ асосида ўзбек арузининг музорий баҳрида мафъувлун мафoъийлун ва фаъувлун зиҳфлари деярли ишлатилмаган деган фикрни айтган эди. «Аруз рисоласи»да Бобир мазкур уч зиҳфга мисоллар келтиради. Ҳақиқатда ҳам бу зиҳфларга мисоллар амалда кам бўлса керак. Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида ҳам мазкур зиҳфларга мисоллар келтирилмаган. Қуйидаги мисоллар «Аруз рисоласи»дан келтирилди:

Жафожўйе, бевафойе қани сендек бу жаҳонда,
Дуогўйе, бенавойе қани мендек бу замонда?
Мафoъийлун фoъилотун мафoъийлун фoъилоту

Фаъувлун зиҳфига ахраб-и макфуф-и маҳзуф вазнида қуйидаги мисол келтирилган:

Жонона бизни зор қилибтур,
Девона бизни ёр қилибтур.
Мафъувлу фoъилоту фаъувлун

Мафъувлу зиҳфига эса ахраб-и мақбуз-и мушаъъас вазнида қуйидаги мисол бор:

Васлингга кўнгул қиёссиз толибтур,
Хажринг аро ихтиёрсиз толибтур.
Мафъувлу фаъл мафoъилу мафъувлун

⁵³ «Хазойин ул-маоний»га шеър вазиларининг кўрсаткичини Соҳиб Мирзаев тузган.

Юқорида кўрсатилган байтлар Бобир томонидан назарий қоидаларга мисол учун ёзилган.

Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарида музориъ баҳрининг макфуф-и маҳзүф вазнига қуйидаги байт келтирилган:

Мени ишқ дилфигор қилибтур,
Мени шавқ беқарор қилибтур.
Мафъийлу фъилоту фаъувлун

Бобир музориъ баҳрининг арузда номаълум янги бир муҳараъ-и матбуъ вазнини келтиради. Бу макфуф-и мақсури мажҳүф вазнидир:

Манга сенча гулузор қачон топилур,
Санга менча беқарор қачон топилур?
Мафъийлу фъилоту мафъийлу фаъ

Муқтазаб баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг муштабиҳа доирасидаги 15 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мухталифа доирасига кирувчи 6 баҳридир. «Аруз рисоласи» асарида бу баҳрнинг 13 зиҳофи келтирилади. Булар: мафъувлоту, мустафъилун, фъилоту, муфтаъилун, мафъувлун, фъилун, фаъилоту, мафъийлу, мафъилун, фаъил, мафъувлу муфтаъилон, фаъувлун.

Форс-тожик арузида муқтазаб баҳрининг зиҳофлар сони 8 та, араб арузида эса 5 та.

Акрам Жаъфар ўз тадқиқотлари натижасида муқтазаб баҳри ўзбек шеърлятида кам истеъмол қилинади деган хулосага келган. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асарида муқтазаб баҳрида ёзилган шеърлар учрамайди. Бобир ўз ижодида бу баҳрдан фойдаланган. Унинг шеърй девонида муқтазаб баҳрининг макфуф-и мақтуъ вазнида ёзилган ғазали ҳам бор. Бу ғазалдан парча «Аруз рисоласи»да макфуф-и мақтуъ вазнига мисол тариқасида келтирилган.

«Аруз рисоласи»да муқтазаб баҳрига доир 15 вазн (8 мустаъмал, 7 мухтараъ), жумладан, 5 мустаъмал-и матбуъ вазн келтирилган.

Бу баҳрда Бобир икки янги мухтараъ-и матбуъ деб аталган вазнга мисол келтираднки, аввалги байтнинг вазни махбул-и матвий бўлиб, сўнгги байтнинг вазни махбул-и мақтуъдир:

Эшит эй узори чаман, бу ҳавони яхши кечур,
Бир аёқни тулдурубон, ўзунг ич, манга ичур.
Фаъилоту муфтаъилун фаъилоту муфтаъилун

Эшит эй узори гул, бу ҳавони хуш тутғил,
Бир аёқни тўлдурғил, ичу манга қўш тутғил.
Фаъилоту мафъувлун фаъилоту мафъувлун

Мужтасс баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳидаги муштабиҳа доирасига кирувчи 16 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мухталифа доирасига кирувчи 7 баҳридир.

Араб арузида мужтасс баҳрининг зиҳофлар сони 8 та, форс-тожик арузида 17 та⁵⁴.

«Аруз рисоласи»да мужтасс баҳрининг зиҳофлар сони 16 та, булар: мустафъилун, фoъилотун, мафoъилун, фаъилотун, фаъилийюн, фoъилоту, фаъилон, фаълун, фаъилун, муфтаъилун, фoъилун, фаъилоту, фаъ, мустафъилу, мафъувлун, фoъилон. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ида бу баҳрга 9 та зиҳоф келтирилган. Мужтасс баҳрининг махбун-и мусаббағ ва махбун, аруз ва зарб абтар вазлари ўзбек классик поэзиясида кўпроқ ишлатилади. «Аруз рисоласи»да шу вазнларга Навоий ва Лутфий ғазалларидан 40 га яқин мисол келтирилган. Бу баҳрда Бобир уч янги мухтараъ-и матбуъ вазни аниқлайди. Аввалги байт марфуъ-и махбун, иккинчи байт матвий-и макфуф ва охириги байт махбун вазнидадир:

Кимки лабу юзунг сорига назар этгай,
Қонини ҳадар айлаб бошидин гузар этгай.
Фoъилун фаъилотун фoъилун фаъилотун

Улки манга ёру дилнавоздурур,
Жаври анинг кўпу меҳри оздурур.
Муфтаъилун фoъилоту муфтаъилун

Юзича қайси ой эркин,
Лаълича қайси май эркин.
Мафoъилун фаъилотун

Сариъ баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳидаги мунтазиъа доирасига кирувчи 17 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мунтазиъа доирасидаги 8 баҳридир. Бу баҳрга Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарида 17 вазн келтирилган. Мазкур вазнлардан бир вазн—мустаъмал, олти—мухтараъ ва бир вазн—мустаъмали матбуъдир. Бобир бу баҳрда икки янги мухтараъ-и матбуъ вазни келтиради. Аввалги байт-

⁵⁴ Д ж а ъ ф а р А к р е м. Ўша китоб, 148-бет.

нинг вазни махбун-и матвий-и максуф, сўнгиси матвий-и махбун-и мавқуф:

Карам қилиб берига кел эй санам,
Назар қилиб бандани қил муҳтарам.
Мафъилун муфтаълун фойлан

Қўнгулма юз ранжу алам бор,
Жонима мшиг меҳнату гам бор.
Муфтаълун муфтаълун фой.

Жадид баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мунтазиъа доирасига кирувчи 18 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мунтазиъа доирасига кирувчи 8 баҳридир. Бу форс-тожик арузшунослари томонидан аруз илмига қўшилган янги баҳрдир. Унинг номи ғариб ҳам деб юритилади. Бу баҳр жуда кам истеъмол қилинади. Бобир «Аруз рисоласи»да жадид баҳрининг 11 вазнини келтиради. Ўзбек арузида бу баҳрда ёзилган деярли бирор асар йўқ. Акрам Жаъфар жадид баҳри ҳақида гапириб, уни араб ва турк халқлари шеъриятида деярли ишлатилмаслиги, ҳатто бу баҳрни ихтиро қилган форс-тожик шоирларининг ҳам ўзлари бу баҳрда кам шеър ёзганликларини хабар қилади⁵⁵.

Бобир жадид баҳри тўғрисида жуда қисқа тўхтайти. Рисолада бу баҳрнинг тўрт мустаъмал ва етти мухтараъ вазни келтирилган.

Қариб баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мунтазиъа доирасига кирувчи 19 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мунтазиъа доирасига кирувчи 9 баҳридир. «Аруз рисоласи»да бу баҳрга 14 вазн келтирилган.

Форс-тожик арузида қариб баҳри зиҳфларининг сони 9 та. Араб арузида қариб баҳри бутунлай ишлатилмайди. Ўзбек арузида бу баҳрнинг зиҳфлар сони 8 та. Булар: мафъийлун, фойлотун, мафъийлу, фойлон, мафъилун, фаълотун, мафъувлу, фаълун.

Бобир бу баҳрнинг икки янги матбуъ вазнини ихтиро қилади. Аввалги байтнинг вазни мақбуз-и маҳзуф, сўнгги байтнинг вазни мақфуф-и маҳзуф:

Карам қилиб берига кел эй санам,
Назар қилиб бу қулни қил муҳтарам.
Мафъилун мафъилун фойлан

⁵⁵ Д ж а ъ ф а р А к р е м, 171-бет.

Вафо қилгил эй санам,
Жафо қилма мунча ҳам.
Мафозийлу фозилун

Хафиф баҳри — Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мунтазиъа доирасига кирувчи 20 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мунтазиъа доирасидаги 10 баҳридир. «Аруз рисоласи»да хафиф баҳрига 22 вазн келтирилган. (9 мустаъмал, 13 мухтараъ).

Бу баҳрда кўпроқ маснавийлар ёзилган, Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Ҳожа Хисравнинг «Ҳашт биҳишт», Жомийнинг «Силсилат уз-заҳаб», Шоҳийнинг «Ҳадиқа», Абдулла Ҳотифийнинг «Ҳафт манзар», Навоийнинг «Сабъаи сайёр» ва Бобирнинг «Мубайян» каби асарлари шу баҳрнинг махбун-и абтар вазнида ёзилган.

Араб арузида хафиф баҳрнинг зиҳофлар сони 12 та, форс-тожик арузида 20 та, «Аруз рисоласи»да эса 12 та. Булар: фозилотун, мустафзилун, мафозилун, фозилотун, фозилон, фозилун, фозлун, мафзувлун, фоз, фозилоту, муфтазилун, фозил, фоз.

Бобир хафиф баҳрининг 13 янги вазнини излаб топади. 4 янги матбуъ вазн шу жумлага киради. Қуйидаги аввалги байтнинг вазни машкул-и матвий-и марбуъ, иккинчи байтнинг вазни макфуф-и матвий-и мажҳуф, учинчи байтнинг вазни махбун, тўртинчи байтнинг вазни макфуф-и матвий:

Манга сенча ёр топилмағай.
Санга менча зор топилмағай.
Фозилоту муфтазилун фозил

Менга сенча ёр топилмас,
Санга менча зор топилмас.
Фозилоту муфтазилун фоз.

Кўраолмон йироқдин,
Уладурмен фиरोқдин.
Фозилотун мафозилун

Сарвиноз сенча қани,
Ишқибоз менча қани?
Фозилотун муфтазилун

Мушокил баҳри—Бобир аруз системасининг мухталиф ул-аркон гуруҳининг мунтазиъа доирасига кирувчи охириги 21 баҳри бўлиб, Алишер Навоий аруз системасининг мунтазиъа доирасидаги 11 баҳридир. Акрам Жаъфар фикрича бу баҳр форс-тожик арузшунослари томонидан ихтиро қилинган бўлиб, у жуда кам истеъ-

мол қилинган. Бошқа халқлар шеъриятида бутунлай ишлатилмайди.

«Аруз рисоласи»да Бобир бу баҳрга 18 вазн келтиради. Олти мустаъмал вазн ва 12 янги ихтиро қилинган вазн. Бу 12 вазндан 4 вазн матбуъ. Аввалги байтнинг вазни бир рукн машкул, бир рукн солим, иккинчи байтнинг вазни машкул-и мақбуз, учинчи байтнинг вазни машкул-и аштар, тўртинчи байтнинг вазни бир рукн машкул, бир рукн солим:

Хати мушку сочи анбар,
Хади лола, қадн аръар.
Фаъилотун мафoъийлун

Қади сарву узори гул.
Кўзи масту дудоғи мул.
Фoъилоту мафoъилун

Қади сарву юзи гул,
Кўзи масту лаъли мул.
Фаъилоту фoъилун

Юзи бирла ул ой қадди, бири сарву бири лола,
Хати бирла анинг хадди, бири моҳу бири ҳола.
Фаъилоту мафoъийлун фаъилоту мафoъийлун

Заҳририддин Муҳаммад Бобир ўзбек арузи ҳақида «Аруз рисоласи» номли асар тузиб, ўзбек ва умум аруз илмини бир поғона юқори кўтарди.

Бобир арузнинг жузвлар ҳақидаги бобида олимлар ўртасидаги турли келишмовчиликларга барҳам бериб, унга аниқлик киргизди. У жузвларни иккига ва уларнинг ҳар бирини уч навъга ажратиш кераклигини ҳар тарафлама илмий-назарий жиҳатдан исбот қилди.

У биринчи бўлиб ўзбек арузидаги тақтиъ ҳақидаги бобнинг қонун-қондаларини мукамал ва фундаментал равишда кенг миқёсда ишлаб чиқди. Бу борада Бобир Навоий бошлаб берган ишнинг давомчиси сифатида майдонга чиқди.

Шоир аруздаги аслий рукнларнинг қўлланишини тадқиқ қилиб, мафoъийлун, фoъилотун, мустафъилун, фаъувлун рукнлари ўзбек арузида кенг ишлатилишини аниқлайди. У арузнинг 8 аслий рукнларидан ясаладиган зиҳофларнинг сонини 44 гача етказиб арузни янги зиҳофлар билан бойитди.

Унинг «Аруз рисоласи» аруз категорияларини баён қилиш ва уларнинг тартибини белгилаш жиҳатидан бошқа рисоалардан тубдан фарқ қилиб, ўзига хос ало-

ҳида илмий системани ташкил қилади. Ҳазаж баҳрининг мақбуз ва рамал баҳрининг макфуф вазнлари ўртасида ўхшашлик топади ва уларни бир доирага киритиб умум аруз илмига мужталиба-и мухтариъа номли янги доира киритади.

Бобир аруз илми тараққиёти тарихида биринчи бўлиб 537 вазни қамраб олган рисола яратди. Бу вазнларга у машҳур шоирлар ижодларидан турли мисоллар келтиради ва шунинг ўзи рисоланинг алоҳида қийматга молик эканлигини кўрсатади.

Бобир аруз илмини умумий миқёсда қиёсий баён қилди. У ўзбек классик поэзиясида қўлланиб келинган 289 вазн ва уларнинг шаклларини таъриф қилди. Бобир умум аруз илмини 248 янги, ўзи ихтиро қилган вазн билан бойитиб, умум аруз илмига бениҳоят катта ҳисса қўшди ва ўзининг бутун поэтик меросига яқун ясади. Ҳар бир баҳрга алоҳида тўхталиб, унинг ўзбек поэзиясида тутган ўрнига объектив баҳо берди. Бобир «Аруз рисоласи» асарида вазнларга доир далиллар келтириб вазн қонунятларини тўғри топа билди. У мутатаввал вазнлари борасида ҳам мукаммал маълумот бериб, Тирозий назми ва ўз шеърлари асосида ўзбек тилининг поэтикадаги имкониятларини очиб берди.

Бобир ўзбек халқ қўшиқлари устида ҳам тадқиқот олиб бориб, ўланг, туркий, тархоний ва туюқнинг рангбаранг вазнларини аниқлаб берди. Ўзбек арузини араб, форс-тожик арузлари билан қиёсий ўрганди ва ўзбек арузининг ўзига хос миллий хусусиятларини алоҳида намоён қилди.

Бобирнинг «Аруз рисоласи» ўрта аср ва ҳозирги ўзбек совет адабиётида арузни ўрганиш ва уни янада ривожлантириш соҳасида маълум ҳисса қўша олади.

МУНДАРИЖА

Қирш	3
Вазн бўлаклари	22
Доиралар	39
Тақтиъ ва унинг қондалари	52
Баҳрлар ва вазнлар	56

Саидбек Хасанов

ТРАКТАТ БАБУРА ОБ АРУЗЕ

На узбекском языке

Ташкент, „Фан“

*ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлғезмалар институтининг
илмий Совети ҳамда ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшу-
нослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир Д. Мўминова
Рассом Г. Жирнов
Техмуҳаррир Э. Саъдиева
Корректор Э. Раҳимжоновна

ИБ № 1610

Теришга берилди 14.01.81. Босишга рухсат этилди 12.08.81. P08190.
Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 5,04. Ҳисоб-нашриёт л. 4,7. Тиражи 1000. Заказ 248,
Баҳоси 70 т.

«Фан» нашриёти. Тошкент, 700047. Гоголь кўчаси, 70.
ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлғезмалар институтининг
ихтисослаштирилган босмахонаси (700011, Тошкент, 3—11, Навоий кўчаси,
69)да териблиб,
«Фан» нашриётининг босмахонаси (Тошкент,
М. Горький проспекти, 79)да босилди.